Повість

Не займайтеся дурнею — не шукайте тут аналогії.

ЧАСТИНА ПЕРША

— Діно, виходь за Бориса, — Параска Юхимівна приплющила очі, відкинулася на дві великі, поставлені за її спиною сторч подушки. Очі в неї безколірні, тьмяні, байдужі, вони ледь засвічувалися тільки тоді, коли вона дивилася на дочку. Параска Юхимівна згасала. Смерть наближалася до неї тихо, непомітно, лише вона чула її ходу, в неї вже розпочалося таємне єднання з тими, кого живі не бачать. Повіки підвелися на мить. — Він закінчує аспірантуру і дисертацію, його залишать у Києві, а якщо й пошлють, то в якесь велике місто. Інакше тебе запроторять у якусь Зателепівку.

— Мамо, я вже рік зустрічаюся з Ігорем.

Її голос лунав тихо, але переконливо:

— Мало з ким ми зустрічаємось. А тут — ціле життя… — Повіки підвелися трохи вище. Жовтава блідість обійняла все її обличчя. — Я, Діно, раджу не тільки через те, що Борис — перспективний. Ми знаємо його, він хорошого роду, й сам добрий, не обідить тебе. — І знову приплющила очі. Й вже зовсім тихо: — Він тобі пропонував одружитись?

— Щоб так прямо — то ні. Казав, що хоче, щоб ми завжди були разом.

— От і скажи йому саме це.

Параска Юхимівна знову заплющила очі.

Обличчя Параски Юхимівни було бліде, виснажене, безживне, останні фарби життя полишили його.

Чоловік Параски Юхимівни Ларіон загинув на війні. Перші бомби сорок першого впали на їхнє військове містечко на кордоні. Він схопив зі стіни автомат і вибіг. Через півгодини вернувся на приступці кабіни полуторки, у якій вже сиділо кілька сімей командирів.

— Збирайся швидко. Документи… щось там на дорогу. Поїдеш до своїх батьків.

Він ще вийшов зі всіх тих "котлів". І якийсь час був начальником польової школи в далекому тилу, в Шиморському, там готували сержантів для фронту. А тоді на чолі того училища був одправлений на фронт, на Курську дугу. Й там дістав смертельні рани.

Діна читала два листи тих часів; один з госпіталю, написаний незнайомою рукою, очевидно, Ларіон диктував медсестрі, вона не все розбирала з його мови, бо ж звертався до дружини — Паша, а в листі було — Маша, і Діна — Тіна. А другий лист — батькових однополчан, вони розповідали, як загинув їхній командир полку: на правому фланзі оборони полку склалася важка ситуація, й він побіг туди понад окопами — по окопах було б забарно — і кулеметна черга пронизала йому плечі.

Вони ще якийсь час жили у військовому містечку в Шиморську, Діна носила з солдатської кухні казанки з солдатським гороховим супом і перловою кашею, а тоді матері погіршало, й вони втрьох — Параска Юхимівна, Діна і її менший брат Толя — поїхали на Чернігівщину до батьків Параски Юхимівни, Дініних діда та баби. Параска Юхимівна під час евакуації, вистрибнувши з вагона, впала на шпали, в неї розвинувся кістковий туберкульоз, який останнім часом перекинувся на легені. Її дні вже полічені десь там, і думки її зосереджені на дітях, насамперед на Діні, яка, одружившись, виведе в люди й братика.

* * *

Вони йшли київськими горбами, київськими парками від філармонії, через Місток Кохання — кажуть, хтось колись через нещасливе кохання з нього викинувся і розбився, мимо стадіону "Динамо", зупинилися над урвищем, відгородженим невисокою огорожею з гнутих металевих прутів. Діна дивилася на зарічча, на зелену хвилю садів і лісів, над ними простяглася небесна блакить, по якій на овиді були розвішані білі-білі хмарки, неначе дитячі льолі.

Серце Борисові стискалося — Діна через два дні поїде на переддипломну практику до Молдавії.

— Діно, ти поїдеш, — подивився їй в синющі очі, — а у мене в серці вже зараз така мжа. Я все мрію, що ми будемо разом.

— А ми й будемо, — мовила вона, і на її кармінові губи лягла усмішка.

— Діно! — спалахнув Борис. — Ти… ти згодна бути моєю дружиною?

— Так, — рівно відповіла вона.

Борис у душі шаленів, крута, терпка хвиля заполонила його, він не знав, що йому робити: цілувати її, але ж він ще жодного разу її не цілував, та й тут на доріжках люди, він і в теміні кіно ніколи не одважився взяти її за руку.

— Діно, Діночко… Завтра ми підемо в ЗАГС.

— Я ж через два дні їду.

— Я хочу, щоб ти поїхала вже моєю дружиною.

Її погляд і думка були десь далеко, може, вже в далекій Молдавії.

І раптом вона тихо:

— Я не можу принести тобі щастя.

— А кому?

— Нікому. Така я є.

Він подумав, що це її дівоча химера, й усміхнувся в думці.

Він таки вмовив її, й наступного дня вони йшли пощербленими сходами районного ЗАГСу. Дебела тітка у вовняній кофті їм пояснила, що нещодавно уведено правило, за яким ті, що хочуть одружитися, мають пройти двомісячний іспитовий термін. Борис хотів подати заяву зараз, але Діна сказала, що подадуть після її повернення.

* * *

Прощальний вечір провели на тих же кручах, тільки тепер на обрії хмари йшли тугими валами й небо над головою було сіре, похмуре. Проте воно вже не могло потьмарити радості в Борисовій душі, огорненій світлою хмаркою прощальної туги. Діна знову дивилася на зарічча, а він — на неї. "Герцогиня — і вперше: моя герцогиня". Так, цим епітетом він нагородив Діну давно, саме таких бачив він герцогинь у старих книжках, зокрема в шеститомній історії І. Єгері: високе чоло, великий рівний ніс, великі губи, важка хвиля чорного волосся, яке спадає їй на плечі. Краса і… трохи холодність. Він не раз ліпив епітети до неї: красунька, "броская", зваблива, і — жоден не підходив, підходило одне — красива дівчина.

— Діно, я ще хочу з тобою порадитись…

Вона подивилася на нього, він був ніяковий і зворушений. Біляве волосся розтеклося на два боки, в сірих очах замрія і ніби страх.

Внизу загув пароплав, він плив кудись туди вниз, удалеч, вогні на ньому вже світилися, й він кидав золотаві відблиски на воду.

— Діно, я закінчую аспірантуру… мені натякають, що може бути місце на кафедрі. Може… Сказати правду: викладацька робота мене не вабить. Я півроку читав спецкурс — підміняв хворого викладача, і в мене це не досить добре виходило. Я не вмію володіти аудиторією, навіть промовляю не дуже чітко. А тут пропонують місце в журналі, просто зараз. Місце відповідального секретаря. Я в них кілька разів друкувався.

— А що це за звір? — запитала не вельми зацікавлено.

— Це… це, — і в голосі пробилося щось схоже до гордощів. — Це… Ну, от в армії. Є командир дивізії, і є начальник штабу. То оце воно. Третя особа в редакції: головний редактор, заступник і відповідальний секретар. Мене трохи лякає… Я не знаю специфіки цієї роботи. Але головний каже, що це не складно, оволодію: ти, мовляв, освічений, беручкий, розумний. І от не знаю.

— Я не знаю тим більше.

— Розумієш, ще одне. В редакції ми… Я… ну є можливість незабаром отримати квартиру.

* * *

І знову Борис ходить горішніми парками. Тепер сам. Діна поїхала. "Уехал поезд на красных колесах, и осталась тоска по нем", — прибилося звідкись, з якогось роману. А туга така оповила його, аж темніє в очах. У душі порожнеча, на серці мжа, й смуток, смуток, смуток. Він ніколи не думав, що такою густою павутиною може оповити його

туга. Отут вона стояла, з оцієї віточки одщіпнула листочок. Звідси дивилася на Дніпро. Там і зараз пливе пароплав, пливе в далечінь, несе комусь радість. Й повіз чийсь смуток. Гріє серце думка, що вона повернеться й вони одружаться. Але й вона тоне в безпросвітній тузі. "Та що це я..." — намагається збадьоритися й не може.

Останній місяць Борис працював не знаючи ні дня, ні ночі. Він таки вирішив захистити кандидатську дисертацію, хоч не знав, нащо йому це. А може, й згодиться. І захистив.

Борис перший день на роботі. Редактор — повнуватий, з залисинами, сухий чоловік — познайомив його з колективом. Колектив невеликий — дев’ять творчих працівників і майже стільки технічних: стиліст, коректор, технічний редактор, друкарки... І першого ж дня зазнав неприємності. На його столі задеренькотів телефон, — він сидів у одній кімнаті удвох з заступником редактора. Борис узяв слухавку. Неприємний, різкий голос розпитував його: хто він такий, звідки, рік народження та інші біографічні дані, а потім ще й сказав, що він не може сидіти в редакції, бо ще не затверджений у ЦК, у нього, нехай прийде в кабінет 325. Борис увійшов до сусідньої кімнати, а там реготів за столом літпрацівник Колотило — сухорлявий, тонкогубий, лисий, як пізніше довідався Борис, редакційний гострослов. Він реготівся й розказував, як розіграв Бориса, як той розповідав свою біографію, як вибачався. Борис зрозумів: якщо він одразу не одплатить Колотилу, то стане мішенню для його дотепів назавжди. Йдучи на роботу, він зустрів свою знайому Тамару, яка працювала в сусідній редакції, і попросив її, щоб подзвонила ось по такому телефону Колотилу й сказала: "Я як головний бухгалтер затримую вашу зарплату, бо ви невчасно подали звіт. До того ж ви сутяжник".

— Скажіть оце, і все, покладіть слухавку.

Зайшов до кімнати, де сидів Колотило. Той гамселив кулаками по столу:

— Курва, зараза, яке її діло. Дивись, ще й телефон знайшла. Я зараз піду їй зуби повибиваю. Я її, — й підвівся.

Борис зачекав, доки той дійде до дверей, а тоді мовив:

— Захаре, на перший раз я тобі зарплату віддаю, але якщо ти ще раз будеш так ослить, то можу й не віддати.

Всі реготали.

Але з другим працівником, завідуючим відділом Федором Дроботом, було складніше: Дробот — інвалід війни, без лівої ноги — протез, кандидат наук, крутолобий — той лоб насамперед впадає у вічі — жовчний, завжди сердитий, різкий — його побоюються всі в редакції. І саме матеріали його відділу редактор попросив Бориса прочитати після набору. Секретар має читати матеріали всіх відділів, але в жодній редакції секретар цього не робить, Борис знав це, а от матеріали Дробота редактор чомусь доручив йому прочитати. Борис розумів, що його могло чекати. Й ті матеріали читав не тільки три відведені для цього дні, а й суботу та неділю, ходив до наукової бібліотеки, вивчав твори, про які написано статті, джерела, статті інших авторів. І поклав вичитану верстку Дроботу на стіл, в ній він обережно, олівчиком зробив ряд виправлень, уточнень. Це була зустріч із шаблезубим тигром. І Дробот гримів на всю редакцію, гатив палицею по столу, по рукопису.

Редактор запитав:

— Що таке, Федоре Трохимовичу?

— Як що?! Чого він лізе, що він тямить, наставив тут дурних галочок, наробив безглуздих правок.

Редактор стримано сказав:

— Ходімте до мене. І ви, Борисе.

Розіклав сторінки на приставленому столику, тицьнув олівцем.

— Це?

— Неправильна дата. Ця книжка вийшла на десять років раніше.

— Ви певні, ви звірили?

— Так.

— А це?

— Неточна цитата з Драгоманова.

— Та звідки ти знаєш, що неточна? — гримнув Дробот.

— Вона викривляє зміст.

— А ми зараз перевіримо. Драгоманов у нас є, — і поліз до шафи. — Так… так…

— Борис Шустер правий.

— Я не зобов’язаний звіряти цитати.

— Але зобов’язані примусити зробити це автора. І ви, замість подякувати Шустеру, громите палицею стола. А це?

— Просто коректорська помилка. Там не треба "не", — Борис тихо.

— Ось що, Федоре Трохимовичу. Я не буду дивитися далі, а ви сядьте вдвох з Борисом Васильовичем і все передивіться.

Передивившись, Борис сказав Дроботу:

— Я, Федоре Трохимовичу, цього не хотів. Я тільки акуратненько робив виправлення.

Після цього Борис здобув у редакції авторитет.

Від Діни лист. Сухий, в основному про практику, але Борисові він здався квітучою гілкою бузку. Написав їй, не втримався, похвастався, що він — кандидат наук.

І ще кілька балів я заробив у колективу. Мали відправити автору рукопис яко слабкий. Але його протримали шість місяців. Усе обіцяли опублікувати. А тепер… І я спалахнув. Сам не знаю, як це сталося.

— Шість місяців водили людину за носа! До того ж це його дисертація, публікація йому потрібна для захисту.

Врешті редактор сказав:

— Ну… ви праві. Візьміть і допрацюйте.

Всі погодилися. Я попрацював, рукопис опублікували, автор знав, кому зобов’язаний, був безмежно вдячний. І вся редакція зітхнула полегшено.

Поволі знайомився з авторами журналу.

Перший був колишній студент-однофакультетник, Листопад, старший на рік. Борис привітався з ним холодно: пам’ятав, як через

нього був виключений з комсомолу й університету студент Грек. У нього в чемодані знайшли працю Грушевського, на це вказав Листопад. Красунчик, чепурун, дівчачур. Коли на зборах хтось запитав Листопада, звідки він знав про те, що в чемодані Грека лежить книга Грушевського, той відповів: "А яким би я був комсомольцем, щоб не знав, що лежить у чемодані сусіда".

Борис розповів про це Дроботу, й той сказав:

— На поріг не пускати його ми не можемо, але далі порогу ходу не давати.

* * *

Час був задимлений, як і всі попередні роки, але з тихих плес уже повівали свіжі озонні вітри шістдесятництва. Здебільшого на цих вітрах напинали свої вітрила молоді люди, інтелігенти — студенти, аспіранти, науковці. Влада намагалася згорнути ті вітрила, але скрізь появлялися нові й нові.

* * *

Літучка. Редактор ходить по кабінету, вичитує працівникам їхні помилки, недохопи. Його голос гримить осіннім громом. І раптом у паузу "доброзичливим" голосом впадає Дробот:

— Іване Івановичу, ви такий стрункий чоловік, а пузце у вас росте. Мабуть, їсте багато картоплі.

Це він у такий спосіб збиває з нього начальницький тон, начальницьку пиху. Редактор на мить збивається, ніяковіє:

— Це не має ніякого відношення до нашої розмови.

Й далі крокує по кабінету, закинувши руками назад поли піджака. По якомусь часові Дробот вклинюється знову:

— Підкладка у вас на піджаку розірвана, скажіть жінці, нехай зашиє. Чи вона не вміє?

В кутку за довгим столом сумлінно черкає ручкою наймолодший працівник редакції Василь Якимець, нахиляє голову, морщить лоба. Йому соромно за Дробота, але осмикнути його не зважується. Якимець — вправний журналіст, талановитий, улюбленець ЦК ЛКСМУ, він у них на приміті, виступає на різних комсомольських нарадах, пленумах, бо й сам член ЦК ЛКСМУ. Кругловидий, з м’ятим чубчиком, він часто червоніє і ніяковіє. Водночас він по-сільськи розважливий. Хлопці часто підсміюються над ним:

— Ти, Василю, мабуть ще й не цілувався. І не знаєш, де в дівчини перса.

Василь сидить багровий, а сам опускає під стіл руки, стискає кулаки: "Смійтеся, смійтеся, ви ще ось де в мене будете", — й знову стискає кулака.

Так колись воно й станеться.

А зараз він сперечається з Дроботом по статті, яку приніс автор.

— З історії України була викинута Україна. Викинуто все: самоуправління, військо, освіту, — закінчує свою думку Якимець.

— Вона викинута й зараз, — Дробот.

— Ну, ти даєш, — по-простецьки кидає Якимець, і важко зрозуміти, чи каже щиро, чи так, як годиться по службі.

— Москва все повикидала.

— Ти так категорично… До чого тут Москва?

— Один російський дурень може наробити стільки лиха, що тисяча розумних німців не виправить. А ту історію писало багато російських дурнів.

— Та що ти кажеш. Це вже…

— Це не я, а Пушкін. Знати треба класиків.

Борис вийшов у коридор: подалі від таких розмов, а Дроботу треба сказати наодинці, щоб припинав язика.

Зайшов ще один постійний автор, Максим Зоц, він же й працівник редакції. При його з’яві всі якось збадьорилися, пожвавились, розмовляють з ним по-панібратськи, але в тому панібратстві відчуваються шанобливі, захоплені нотки, повага. Зоц — учорашній аспірант, але ім’я його вже відоме, його гострі, глибокі статті читає широке коло інтелігенції, коли виходить номер журналу з його статтею, в той ранок біля кіоска на центральній площі вишиковується невелика черга. Борис уважно розглядає Зоца — відкрите, приємне продовгувате обличчя трохи схоже на жіноче: тонкі вигнуті брови, маленькі вуха, чітке підборіддя, м’яка правильна мова. Погляд твердий, відкритий. Скромний, але всередині — палкий. Як ув’яжеться в суперечку — його не спинить — увесь аж пашить. І побиває аргументами. Він цікавився своєю статтею. Дробот йому сказав, що стаття хороша, дуже хороша, але одне місце треба вилучити або переписати.

— Все підперто цитатами з великого інквізитора (великим інквізитором у них потайки називають Володимира Ілліча), а решта — інакомовно… По-езопівськи.

— Саме ця інакомовність і засічена у всіх інстанціях. Цензор вилучить, або й зніме всю статтю, буде затримка журналу. — Дробот розігнутою скріпкою прочищав цибух люльки.

— Хлопці, — з пристрастю, звертаючись до них як до однодумців, мовить Зоц. — Хлопці, якщо ми поступимось один раз, то поступимось і другий, і третій…

— Всі погоджуються, всі переробляють, — Дробот.

— Я не всі. Я забираю статтю.

— Твоя справа. Нас уже задавили штрафами…

Зоц забрав статтю й рвійно сів за свій робочий стіл.

— Правильний чоловік, — мовив, коли він вийшов з кімнати, літредактор Юхим Полікарпович Голубенко. Юхим Полікарпович — зек зі стажем, сімнадцять років провів на Єнисеї та Колимі — не підписав справи, яку йому шив слідчий, мав два розстріли і якось залишився живий. Він добрий, лагідний, як лисичка ("пробачте", "спасибі", "дай вам Боже здоров’я"), але в принципових справах — кремінь.

— Всі ми правильні, коли хвоста не прищеплять, — буркнув Дробот.

Зоц таки подав статтю, зробив мінімальні правки. Дробот хмурився, буркотів, але врешті підписав статтю. Вона пройшла. Мабуть, мало вагу те, що вони підмогоричували цензора: редактор, заступник, а тепер і відповідальний секретар по черзі водили його в кафе, а ще — надрукували його, цензора, власні графоманські воєнні спомини, переписавши їх разів три. Цензор Іван Харитонович — відставний полковник. Тепер, коли дзвонили до нього, чи можна забрати верстку (а він, вичитавши її, на кожній сторінці ставить печатку), Іван Харитонович казав: "Можна, вісім". Це означало, що він знімає вісім сторінок, вісім

сторінок підбирали з запасу, несли, й Іван Харитонович їх тут же прочитував, ставив печатку, й журнал ішов без затримки. А за правилом цензор мав ці зняті сторінки подати з доповідною головному цензору, а той уже повідомляв відповідний відділ ЦК.

* * *

Борис написав Діні три листи, а від неї був тільки один, перший.

Працювати ставало все важче. Цензура, ідеологічні пастухи оточили журнал щільним кільцем червоних прапорців. Борис відчував, як у ньому, з одного боку під враженням прочитаного, розмов у редакції, натяків — Дробот той кроїв прямо, — багато чого міняється. Раніше він вірив у гуманність і демократичні засади, які проповідували згори, вірив, що влада ця моя, з часом ця віра почала надщерблюватися. Ще студентом п’ятого курсу мав доступ до спецфондів і там начитався праць, які перевертали його уявлення.

* * *

Студентом другого курсу сидів на відкритих партійних загальноуніверситетських зборах, де громили поета Володимира Сосюру за вірш "Любіть Україну". Погромницьку статтю "Правди" про цей вірш проробляли скрізь, навіть у військових частинах, де служили самі солдати "нацмени" — чурки, як їх називали. А в університеті… Той викладач писав дисертацію за Сосюрою, той рецензію на дисертацію, той був опонентом, той десь тільки згадав. Виключаючи з партії, виганяли з університету. А Борис сидів і не міг нічого втямити. Всі виступаючі казали, що Сосюра оспівав козацьку, чужу Україну, а Борис кілька разів прочитав вірш, а там майорів червоний прапор, гули заводи, скрекотіли комбайни… Тоді за що? Чому всі кажуть неправду? А у вірші є дуже проникливі, щемкі слова: "Кохана не буде любити тебе, якщо ти не любиш Вкраїну". Й закралася до голови крамольна думка: а може, владі, партії не треба, щоб любили Україну? Цур. Геть! Він гнав цю думку, а

вона верталася й верталася. Це була перша велика щербина в його червонопрапорній душі. Раніше все сприймалося з підручників на віру. "Найперші, найкращі..." Вони в школі не бігали в червоних галстуках, а носили з лісу хмиз і соснові шпильки на паливо, копали картоплю, пасли корови, але підручникові істини, хоч і не взяті в саме серце, були непохитні. А тепер ось перше велике дупло в душі.

Він намагався залатати його. А вітри студили туди й студили. Забрали з третього курсу семеро студентів за те, що співали українських пісень у кімнаті в гуртожитку й гомоніли, що в колгоспі важко жити, виключили з університету ще одного студента з їхнього курсу, який поставив викладачеві запитання, чому не можна висувати до Верховної Ради не одного, а кількох кандидатів. Усі зачаїлися, і він теж. Душею відчував небезпеку. А тим часом вже відмічав, що у Києві в установах, на вулиці ніхто не говорить українською мовою, на початку й він сам у трамваї, щоб не привертати до себе уваги, казав: "Передайте, пожалуйста, на два билета". І в магазинах також. Бо одного разу на прохання "покажіть мені, будь ласка, оті шкарпетки" почув від продавчині: "Повторіте чєловєческім язиком". О, він був, з одного боку, наївним, а з іншого — дещо вже розумів, воно само торувало шлях до мозку й до серця також: то був не зовсім усвідомлений страх. Людина ще нічого не знає, нічого не зробила, а страх чорною змійкою вже вповзає в серце. Страх володіє людиною, він один з найбільших рушіїв її діянь.

Він народжується з дитиною і росте разом з нею...Пам’ятав, це було в третьому чи четвертому класі, тоді роздали зошити з штрихованими портретами Шевченка, Франка, Марка Вовчка на обкладинці, штрихи перехрещувалися, увесь клас, вся школа вдивлялися в ті штрихи й знаходили фашистські знаки. "Олено Гаврилівно, я знайшов фашистський знак", — бігли до вчительки. Вона брала ті зошити, несла їх директору. Як стало відомо пізніше, директор не давав тим донесенням ходу, а коли йому про це сказали з райвно, він відказав: "А, дуркою займаються". Через два дні директора не стало.

То була маячня, суцільне божевілля. Всі газети писали про славнозвісного Карацупу, який з собакою ловить шпигунів, його портрети випускали окремими листівками і розповідали про нього по радіо. Всі хлопчаки мріяли стати карацупами. Карацупа — десь там. А тут ось бігли Борисові однокласники (він тоді жив у районному містечку, куди батьки втекли від голоду, батько — воловник, влаштувався на бойні, а мати санітаркою в лікарні) й кричали: "Борисе, а Женьків батько шпійон, ходімо з нами". Квартира у півпідвалі, де мешкав Женько, була відчинена, по кімнаті і кухні гуляв вітер, ворушив якісь папірці. Куди подівся Женько і вся їхня сім’я, ніхто не знав. Борис запитав удома, але батько нагримав на нього.

Борис трохи не силоміць завів до редакції Діну, щоб познайомити із своїми товаришами. Коли він провів її на вулицю й вернувся, в коридорі наштовхнувся на Дробота, який смалив свою смердючу люльку — з кімнати його виганяли.

— Важко тобі буде, — сказав. Віднедавна вони були на "ти".

— Чому? — здивувався Борис.

— Бо кацапка. Батько русак, кадровий військовий.

На бліде Борисове обличчя лягла густа тінь.

— Але мати з нашого села.

— Вчителька російської мови. Це — не менше за кацапку.

Було неприємно. Борис про це раніше не думав, він одружувався з любови.

І був упевнений, що Діна зрозуміє його.

* * *

Прийшов на роботу Дробот. На милицях. З нагородами. У нього на грудях поблискувало два ордени Бойового Червоного прапора. Ліва холоша була пристебнута шпилькою до пояса.

— Ти що, пошкодив протез? — запитав Борис.

Вони стояли вдвох у кімнаті.

— Та… залишив дома казьонну ногу. Викликають у контору глибокого буріння. Може, не загребуть з однією лапою.

Саме тоді пройшли перші, після розвінчання культу особи, арешти, перші відзимки.

Вони знову вдвох у кімнаті.

— Для чого викликали?

— Профілактична розмова. — І після паузи: — За язик. Я так зрозумів. У нас є дятел.

— Хто-хто?

Дробот постукав кісточками пальців по столу.

— Стукач.

— Та ну… Всі такі… прогресивні.

— В кожній організації є. А в нас і поготів.

* * *

Приїхала Діна. Вона не повідомила, коли, яким поїздом приїжджає, і Борис зустрівся з нею в гуртожитку. Пішли знову в парк над Дніпром. Діна завжди була небагатослівна. А нині — й зовсім мовчазна. Якась задумана, замислена. Її не яскрава, а тиха, велична краса спалювала його. Згадалися чиїсь слова: "Гарна жінка вже сама по собі мистецтво". То, може, він так і дивиться на неї? "Ні. Я кохаю її". Він знаходив у собі якісь почуття, яких не знав до цього, хоч і зустрічався з дівчатами, в яких, думав, закоханий. Але тоді цього не було.

Борис дивився на захід, де за дахи будинків ховалося сонце. Призахідне сонце золотило бані церков, грало на них веселками.

— Яке все-таки красиве наше місто, — мовив. — Кращого, мабуть, немає ніде. Воно було й лишиться столицею слов’янства.

— Ленінград не гірший, — сказала Діна. — Мені дуже сподобався.

Борис мимоволі знітився, згадалися слова Дробота: "Важко тобі буде. Кацапка". Але сперечатися не став.

Наступного дня вони подали заяву в ЗАГС.

І враз перед ним постало: де вони житимуть? Він сам мешкав на вулиці Саксаганського, винаймав малесеньку прохідну кімнату, точніше — коридор, привести туди Діну було немислимо.

Почав шукати квартиру. Це виявилося до ката важко. Квартиру в центральних районах було знайти майже неможливо, а ті, які здавалися, — кусалися ціною, він прикидав, що за таку кімнату треба буде віддати половину зарплатні. А жити за віщо?

* * *

А тут несподівана новина: їхній редактор сказав, що подав заяву на звільнення, він — доктор наук, переходить на викладацьку роботу. Всі в редакції зрозуміли, що він просто втікає, втікає з мінного поля, йому вже несила зносити ту шарпанину, ті нагінки, які падають зверху. Працівники редакції боялися, що пришлють ідеологічного цербера, що не можна буде й дихнути, редактор їх трохи заспокоїв, мовляв, порекомендував на своє місце Бориса Шустера, оскільки заступник — передпенсійного віку. Не сказати, Борис від того більше зрадів чи злякався. Він не вірив, що його можуть затвердити, а все ж…

Його затвердили: молодий, перспективний, зі званням.

І стало все складніше в сотні раз:

Чи то привал короткий, чи тривога.

На мене всі рівняються щораз,

А я завжди — рівняюся на нього.

Мертвого. Це з якогось вірша. Колишній редактор — живий і обіцяв допомагати, але то слабка втіха.

Затвердили головним редактором. Потішене славолюбство й страх. Колектив радий і намагається допомогти, працюють старанно.

Й одразу перша халепа. Кликали до цензора, це був не той давній їхній цензор — той у відпустці, — а інший. Веселий, усміхнений чоловік з носом-дзюбкою. З рядком золотих зубів під ним. Він зустрів Бориса, потираючи руки:

— Єсть новєнькоє огранічєньіце, — радісно повідомив. — Ось прочитайте. Заборонялося мати в редакції набраний запас матеріалів. І віддав Борису верстку. Той погортав, ідучи до дверей:

— А де стаття Максима Зоца?

Цензор протяжно, весело засвистів:

— Фью-і-і-іть. Скрилась в туманной далі.

Отже, пішла нагору. У Бориса неприємно замлоїло під лівою лопаткою.

* * *

Борис сидів на засіданні клубу творчої молоді. Цей клуб заснувало комсомольське керівництво на підтримку комсомольських ініціатив, — тоді вони підтримували й талановиту молодь, — але дуже швидко гору в клубі взяла молодь некерована, критична, — й ЦК ЛКСМУ відхрестився від цього клубу. Борис сидів поруч Дробота. Зі сцени читали вірші — всі з підтекстом. З натяками виступив Зоц — гостро, ризиковано, зірвав шквал оплесків. Ззаду по рядах передавали якийсь папір, його всі підписували. Ось він уже йде зліва по їхньому ряду. Борис зіщулився, знав, що то протестний папір. Сусід зліва передав його йому, але папір перехопив Дробот, мовивши:

— Йому підписувати не треба, — підписав сам і передав далі. Борис зрозумів: йому, редактору, підписувати не можна, бо можуть звільнити. Папір був — проти арештів.

В редакції працювали однодумці. Й це полегшувало роботу. Всі брали в прижмур прицілу прописні істини, всі не вірили передовицям і промовам з трибуни, всі просвіщали один одного: щось десь прочитали чи почули. В балачки встрявав і Борис. Він знав багато історичних неправд, знав, що славнозвісної Переяславської угоди немає, що вона давно знищена Москвою, знав, що Виговський був великим патріотом України й укладені ним пакти з Польщею були найкращі за всю нашу історію, що там три держави — Литва, Польща і Україна, яка називалась

Великим князівством руським, — створили конфедерацію; кожна держава зі своїми законами, адміністрацією, військом, наукою, але про це не писала ні царська, ні радянська адміністрація, а тільки поливали цю угоду чорним дьогтем лайки. Він давно впевнився, що не можна покладатися на оті товсті радянські фоліанти, бо там немає правди, тільки на Шевченка, який істину відчував своїм гарячим серцем і навіть про Богдана Хмельницького писав: "Славний, та не дуже", а цар Олексій Федорович, якого радянська історіографія піднесла до небес, прорікав: "А сочинителей малороссийских книг предавать смертной казни". Борис давно хворів цими своїми знаннями, їх не було де висловити та й було це небезпечно. Оце, небезпеку, відчував найперше. Він знав, що крихкий, не сильний, знав міру своєї душі й намагався за неї не виходити. Отже, обрубував крайнощі, намагався не наражатися на гострі списи.

* * *

То більше, одного разу він ішов додому з вечірки пізно, близько одинадцятої вечора, й побачив у вікні свою кабінету світло. Здивувався. Щось запідозрив. Рушив до дверей, але в цей час світло погасло й з дверей вийшов працівник редакції Сільченко і з ним ще двоє. Борис ступив за газетний кіоск. Другого дня закликав до себе Сільченка:

— Що ви робили учора ввечері в моєму кабінеті?

Обличчя Сільченка пішло червоними плямами.

— В усіх кабінетах була перевірка столів. — А далі він подивився ножовим, нахабним поглядом: "Що, комусь розкажеш? Спробуй". Борис знав, що в його столі ніякої крамоли немає, по Києву ходило чимало самвидаву, але він ні від кого його не брав.

* * *

Борис знайшов кімнату. Аж у Голосієвому, на Доброму Шляху, у приватному дерев’яному будиночку. Звичайно далеко, але можна доїхати до центру одним трамваєм, немає кухні, в коридорі стоїть плита, на якій варять господарі і варитимуть вони, й туалет в кінці городу. Зате є сад, в основному сливи — сині-сині — й кап, кап, неначе сльози. Борис купив два комплекти білизни, дві подушки й навіть сплетену з лози етажерку, на якій одразу поставив свої книги, а зверху поставив ширпотребівського, міщанського лебедя — лебідку, так він називав у думках Діну.

Вони стояли в тому садку увечері, після того як Борис показав їй їхнє житло. Стовбури слив були замшілі. А сливки виблискували вгорі, наче зорі. Й зір було насипано щедро. Він їй розказував про зорі.

— Вони є великі. Червоні, і є білі карлики, у яких густина матерії неймовірна, один наперсток її важить більше, ніж наша планета, є й нейтронні зірки і є чорні діри неба, які втягують у себе всіляку матерію, навіть зорі, там наші поразки, кривди.

— Куди втягують?

— В антисвіт: якщо є світ, то є і антисвіт. Там, мабуть, є Антиборис і Антидіна. Але ця Діна краща. — Він посміливішав. Обняв її й поцілував у щоку, а далі в губи. Вона відповіла й притиснулась до нього щільно, й він відчув її всю і відчув, що хоче її. Хоче шалено. Й вже не пам’ятав себе, і притискав, і мацав тугі великі перса, й спину, і нижче спини, й вона не боронилася.

— Діно, ходім до кімнати, залишайся, — шепотів майже безпам’ятно, — вже все одно… хіба щось означає запис у паспорті.

…І все було, як і мало бути, і скрик, і кров, і сльози. І його безмежна вдячність, і ласки. І враз відчув він себе й набагато мужнішим, і відповідальним за ще одну душу, і кращим.

Весілля відгуляли вдома в селі, в саду під яблунями. Танцювали на вулиці — в дворі коров’ячі млинці і калюжі від колодязя — курява стояла до неба. А на городі за тином жовті грамофони пізніх гарбузів, з яких вилітають пізні заспані джмелі. Радів, що весілля в селі, вдома. Посходились однокласники — хто в селі — хлопці заздрили на Дінину красу. Що запам’ятав Борис з весілля… так, так, фотографія, он вона на етажерці. Й слова давньої жартівливої пісеньки: "Бідні були люди, родичі мої…" Так, бідні, рядком на тлі нерівної клинцюватої стіни хати: м’яті бумазейні піджачки і штани, кашкети з великими картузами, ялові й кирзові чоботи — чоловіків небагато, Борисові дядьки погинули на війні — і жінки: старовинні керсетки, спідниці, хустки. "Бідні були люди, родичі мої". Але він виб’ється з бідності і чогось досягне. Вже досягнув. А сягне ще вище.

* * *

Федір Дробот сидів за своїм столом, над яким був пришпилений канцелярськими шпильками малюнок: степ і вершник на коні мчить у далечінь, а внизу великими літерами підпис: "Огляньсяся — за тобою погоня!", і писав. Він писав так, неначе рубав сокирою дрова, мах мах, вперед, назад.

По якомусь часі зайшов до Бориса.

— На, начальничок, почитай.

Начальничком він почав звати після того, як Бориса призначили редактором.

— А що це таке?

— Заява на квартиру.

Борис знав, що Дробот живе в одній кімнаті з дружиною і двома малими дітьми, й кожного вечора відстібає, а вранці пристібає свою "казьонну ногу", а діти бачать і питають, що він робить.

— І до кого ж ти йдеш?

— До першого секретаря міськкому партії. Я ж комуніст…

— Поки не вигнали.

— Жарти в тебе. Я вже тричі обійшов усі інстанції.

Борис погортав заяву.

— На дев’яти сторінках, ніби маком посилано. Хто таке буде читати?

— Прочитають. Ти ось перший.

На столі в Бориса дзеленькотів-розривався телефон. Хтось грубо кричав на нього.

— Хто це репетує?

— Це Свистун…

— Воно й видно.

Перший секретар міськкому. І член політбюро.

— Розпустили ви своїх працівників! Ходять, палицями зуби вибивають. Ви ж якийсь там начальничок, візьміть їх у руки.

Оце "начальничок" найбільше збурило Бориса, й він не стямився, як бовкнув:

— Я маленький начальничок, а ви великий, от би й взяли його в руки.

— А-а, ви всі там такі.

Слухавку хряпнула.

Через годину до Дробота:

— Що там сталося?

— Та що. Я поклав перед ним заяву. А він погортав пальчиком і суне мені лапу: "Добре, товаришу Дробот, розглянемо, товаришу Дробот". А я йому: "Що, я не знаю вас і вашої контори, я за двері, а ви меншому бюрократу. А той — ще меншому, й захарлакаєте". І підсунув йому рукою заяву ближче. А він… він низько нагнувся.

Хоч як було терпко Борисові на душі, але він засміявся:

— Так ти вибив йому зуби чи ні?

— А, пішов ти… Всі ви… начальнички, такі.

Ця історія пізніше мала продовження. Перший секретар мав робити доповідь на жовтневі свята. Комусь її доручили писати, а той — нижче, ще нижче. І нарешті спустили редактору громадсько-політичного журналу Борису Шустеру. Той був вельми зайнятий і передоручив Дроботу. Дробот довго відмовлявся, кректав, матюкався, але діватися було нікуди й він почав писати. Помічник першого секретаря підганяв (він і підправив дещо, а тоді, як це й робиться, на знак високої віддяки й заохочення їм дали запрошення до залу на урочистий вечір). Перший

секретар відчитав доповідь, а тоді оголосили перерву, Борис і Федір вийшли в коридор через бічні двері, а перший секретар через кімнату президії, й зіткнулися ніс у ніс у коридорі. Перший секретар любив проявляти демократизм, він привітався й, не знаючи, що ще сказати, запитав:

— Ну як вам моя доповідь? — Їх тісним кільцем оточили підлабузники.

Дробот обіперся об ковіньку й твердо сказав:

— Прекрасна доповідь. То я вам її написав. Ви ж самі не вмієте.

Борис летів усе нижче й нижче. Вже минув другий поверх, перший, ввігнався кудись у магму. Всі підлабузники бризнули вувсібіч, як горобці, а він стояв і не знав, що робити, куди подітись.

З тим і розійшлися.

* * *

Їхав у трамваї, гойдався вагон, гойдалися думки.

"Ні, жити по правді неможливо. Живеш по нав’язаних правилах, і так з дитинства. Скрізь тільки й мови про прогрес. Людина покорила природу… Кого вона покорила? Хіба саму себе. Вона все топче. Звичаї предків, потяг до свободи. Он учора бачив галявину конвалій, навернуту сміттям. Хтось викинув машину сміття. У нас все міряють кількістю металу на душу населення. А душу? Саму душу хтось виміряв, хтось думає, як її покращити?" Він кудись посувався, бачив це, розумів, як це небезпечно, й не міг зупинитись. А ще ж лихо, особливо молодій людині, що вона хоче реалізувати себе, як оце і я, вона з головою кидається у круговерть життя, у вир, а він каламутний, у ньому можна плисти тільки туди, куди вказують. Їй нічого не лишається, як прийняти оті

проповідувані істини, без них нині нічого не доскочиш. Хіба сам не писав про досягнення народного господарства, про великі плани партії, за це й помітили, за це і взяли на цю посаду. Ніхто не хоче знайти якусь тиху заводь і дрімати там. Це для молодості антиприродно. Душа рветься й натикається на колючки. Хух, як це важко. І йдеш, куди тебе штовхають. "Наш паровоз, вперед лети". Приїхали, вигружайтесь. Далі колія розібрана. А чи розібрана?

* * *

Хрипить радіо, кричить телевізор, галасують на вулицях кияни, витанцьовують, радіють, на Хрещатику мітинг — в космос злітала перша людина — радянський громадянин Юрій Гагарін. А в грудях у Бориса туск: тепер тиск посилиться, тепер ще менше можна буде надрукувати правди: "Ми он попереду всіх, а ви про якісь невикопані буряки в колгоспі..." Він почувався роздвоєним: і справді радісно, що звершилася велика людська мрія, хіба про це не думав, і водночас знав, чим це обернеться для спроб сказати якусь правду, для всієї преси. Було досадно, й на себе теж.

* * *

Забігла Ліля, співкурсниця Діни, киянка. Манірна, макіяж у два пальці, туші на віях по кілограму. Вертихвістка, їй здається, що всі чоловіки пасуть її очима. Ще на другому курсі вийшла заміж за студента, який швидко зробив кар’єру: "Я на него сразу положила глаз, этот пробйотца".

— Ну як ти тут?

— А нічого. Сад під вікном. Як твій?

— Нормально. Працює.

— Нормально — це що? Який він у постелі?

— Доводиться іноді відбиватися.

— Ой, якби мені такого. А мій… Якщо не розгойдаю, не зґвалтую, то спатиме всю ніч. Ніколи не думала, що є такі мужчини.

Діна усміхнулася, згадала, як у селі сусідський парубок привіз дружину киянку і його мати жалілася сусідці (а Діна підслухала):

— Ну, таку курву привіз, таку курву, не повіриш, гола-голісінька до нього в постіль лягає.

— Не може бути.

— От хрест і Бог. Я підгледіла. А він її любить.

— Ну, без цього можна й обійтись, — Діна. — Он Діоген казав, що любов’ю займаються тільки ті, кому нічого робити (вичитала з Борисової книги).

Прийшов Борис. Втомлений, похнюплений, холодно привітався з Лілею, він її недолюблював.

— Борисе, що будеш їсти? Є смаженя, салат…

Борис усміхнувся.

Коли він одружувався, то був упевнений, що Діна ніколи не стане хазяйкою, господинею. Міряв її по інших сільських дівчатах. Вона не топила печі (топила бабуся, проворна й шпарка, чистюля), майже не сапала город, не доїла й не пасла в черзі корову — вони отримували, як на село, чималу пенсію за загиблого батька. І Параска Юхимівна

наймала пастуха. А тепер бачив, що щасливо помилився: Діна тримала квартиру в чистоті. Варила обіди, прала білизну, ну, господиня не найвищого штибу, а на середню тягне.

— Поїм пізніше.

— Тоді я зготую вам кофе.

— Не кофе, Діно, а каву, — поправив Борис.

Ліля блиснула очима.

— А ти, Боря, націоналіст.

Рвонулося: "а ти дурепа", одначе задавив, мовив крізь стиснуті зуби:

— Я українець.

— І я українка. І люблю Україну.

— А звідки видно, що ти українка? Може, ти туркеня або папуаска. І твоя любов… до речі, по-російськи любов — усе: я люблю матір, я люблю дівчину, я люблю пожрати й навіть, вибачай, люблю посидіти в туалеті. Іноземці, які починають вивчати російську мову, жахаються від такої любові.

— А у вас?

— У нас: я люблю пожрать, але я кохаю дівчину.

Діна мовчки вийшла в коридор. І Борис уперше запитав себе: "Діно, з ким ти?" Він не знав, що й оця коротенька перепалка ляже в його течку в таємній установі.

Ліля пішла. Борис не повертався до тієї перестрілки. Не знав, що скаже Діна, а головне, він з самого початку поклав не передавати їй своїх гризот, не перетягувати її в свій бік: досить йому гризот власних, власних болей, нащо вони їй.

Борис купив і почепив на стіні картину Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султану". Він любив ту картину, подовгу вдивлявся в неї, в ті характерні, виразні обличчя, й бачилась йому десь поруч Запорозька Січ, і Дніпро, й степ за ним, де лисячим хутром гнеться під вітром ковила, а з неї, махаючи крильми, вилітає хохітва, де дикі тарпани мчать у траві й з неї ж виглядають вузенькі очі татарина, а на могилі зорить з-під долоні козак… Й сам бачив себе козаком, і сам стояв у бекеті й видивлявся, чи не зачаївся десь ворог. І йому снився степ, і по степовій дорозі біжить незасідланий кінь, а він біжить позаду, й волає, і просить коня зупинитися, бо он ген-ген позаду скаче татарський чамбул.

…Він скаче й тут, майже щодня, невидимий, але від того не менш небезпечний.

* * *

До кабінету зайшло двоє, чимось невимовно схожі між собою, хоч один чорнявий, худорлявий, другий — білявий, статний, мабуть, схожість у виразі очей: пильних, уважних, але й ніби непевних; передній, худорлявий, дістав з кишеньки посвідчення: капітан КДБ Юрков. Він і розпочав, без будь-якого вступу:

— До вас мав надійти критичний матеріал з села Громи Тернопільської області від Ящука Полікарпа Григоровича, "Сліпці" називається.

— Критичний матеріал? — Отже, це по відділу критики. — Ходімте.

Борис привів їх до Дробота. Сказав, хто вони й що запитують "Сліпці".

— Кажете, Ящук? "Сліпці". Не було такого. Про всяк випадок я ще передивлюся. — Погортав учнівського зошита. — Ні, немає. Та я й так пам’ятав би.

Вернулися до Борисового кабінету.

— Дайте нам журнал реєстрації надходжень.

Борис пішов і взяв у секретарки широкий тлустий журнал, де реєструвалися надходження всіх рукописів і відповіді на них. Кадебісти сіли за приставний столик і почали гортати журнал. Перший раз швидко, а другий — з лінійкою, пересуваючи її по рядках. Не знайшли.

— Мабуть, ще не надійшов. Ось вам наш телефон. Коли надійде, повідомте.

Вони пішли. І враз Борисові ніби полуда з очей спала: він згадав, що Дробот приносив йому цих "Сліпців".

— Що з ними робити?

— А що?

— Почитай, хоча б один розділ.

Борис прочитав. Це була оповідь про концтабори, не ті, сталінські, а нинішні. (СРСР заявив на весь світ, що в нас політичних в’язнів немає.) Розпочиналася оповідь з того, як з воріт табору виїжджає вантажна машина з тирсою і троє кадебістів штрикають тирсу довгими металевими списами, чи не причаївся там на дні в’язень.

— Ну, що будем робить? — знову запитав Дробот.

— Сам розумієш. Негайно одішли автору за адресою.

У Бориса взагалі погана пам’ять на прізвища, й оті Ящукові "Сліпці" просто загубилися в ній. Тепер же… Тепер же краще помовчати. Та й не стане він донощиком. Кадебісти прийшли через три дні. Й знову дивились журнал надходжень. Й знову нічого не знайшли. То була якась містика, якесь наслання, недарма — "Сліпці". Бо приїхали кадебісти з Тернополя й одразу знайшли в зошиті реєстрації запис. Він був серед інших, нічим не прихований. І записано, що автору рукопис повернено Дроботом. Зажадали відповідь Дробота. Він писав: "Шановний товаришу Ящук. Ваш матеріал цікавий, але він нам не підходить. Повертаємо рукопис".

За ту відповідь Борису був "втик" з ЦК. За те, що, мовляв, приховали і за таку відповідь.

Не встигли відітхнути від "Сліпців", як заварилося з іншим рукописом. Його приніс професор довоєнних часів Опанас Захарович Литовка. В рукописі розповідалося про університет тридцятих років, зокрема про тридцять сьомий, які тоді ідеологічні градобої стояли, як забирали людей, як жили їхні сім’ї. Написано так, що одірватись не можна, хоч здебільшого й про дуже тяжкі справи. Ось історик літератури, комуніст, який перейшов із Західної України, з Польщі в Радянський Союз. Він і далі працював на більшовиків, навіть і як таємний агент. Переходив кордон туди-сюди. Далі попав під підозру. Був викинутий зі стромовини — бистрини життя. Від нього всі відцуралися, його не навідували — тоді ніхто не заходив до тих, хто попав під підозру, — він помирав удома. У нього була така ж хвороба, як і в Миколи Островського: спочатку відмовили ноги, руки, далі — тулуб, поверталася тільки голова на шиї, а далі відмовила й шия. І ось він лежить на голому матраці посеред кімнати, й ще на підлозі стоїть телефон, все інше дружина продала, аби виручити якісь гроші на життя. А потім — смерть. Й стало ще страшніше (що є страшніше за смерть!),

не було як поховати. Останній раз, як він ішов через кордон на той бік, то здав у НКВД пашпорт, а тепер без пашпорта не ховали. Дружина божеволіла. Її брат бігав по інстанціях. Врешті-таки повезли ховати: за катафалком, запряженим рябою конякою, йшла дружина (її брат побоявся) і ще двоє обтріпаних дядьків — їх прислали з поховальної контори винести труну.

Й інші епізоди, досить моторошні, а були й трагікомічні. Замість одного чоловіка забрали іншого, сусіда, переплутавши двері, й не захотіли слухати, що він не той, який у ордері, — виконували план. Спогади написані яскраво, просто блискуче: Борис із захватом читав їх, зачитував уривки, прочитав і Діні, вона змружила очі: "Й ти думаєш, що їх надрукують?" — "А як же, про це говорив на двадцятому з’їзді партії Микита".

Набрали першу подачу. Але цензор навідріз відмовився підписати їх до друку. Так вони лежали ще два місяці. А потім до редакції прийшов автор спогадів Литовка й сказав, що він, ректор університету та парторг ходили до секретаря ЦК партії з ідеології Василя Васильовича Защіпки й переконали його, і той дозволив друкувати. Тоді Борис сам відніс верстку цензору — Івану Харитоновичу, й розповів про відвідини Литовкою і іншими Защіпки, й той сказав, що дозволяє публікувати.

Іван Харитонович зсунув на кінчик носа окуляри, подивився понад них на Бориса й прорік:

— Мені такої вказівки не було.

Тоді Борис (за підштовхування Литовки) спробував додзвонитися до Защіпки. Це було до ката важко, але таки додзвонився. Защіпка вислухав і мовив (він не вимовляв літеру "р"):

— Не лізьте попелед батька в пекло. Палтія накаже — полізете.

— Я ж казала, — вдома Діна.

А Дробот, якому Борис переповів це, мовивши "отака вона історія", підсумував:

— Будь-яка історія — жінка продажна, з ким спить, того й славить.

— Ну, то з ким спить наша?

— З ЦК.

* * *

Діна крутнулася перед дзеркалом, поправила зачіску:

— Я пішла.

— Куди?

— Остання консультація.

— Ти ж не надовго. Ми сьогодні їдемо в село.

В село — це до його батьків, її матері, її діда та баби. Пізніше Борис пригадав, що Діна була якась особливо збуджена, тривожна, але тоді не зауважив нічого. Він скупився на дві хати: оселедців, ковбаси, цукру, цукерок, пряників, і став ждати. Коли ждеш, час взагалі повзе гусеницею по листу. Вийшов у сад. Він уже майже порожній. Тільки на крайній, під парканом, груші-дулі дві груші в порепах, на них лазили оси. А поруч — кущ глоду, яріє червоними рубінами і земля під ним устелена великими багряними краплями. Вернувся до кімнати. Спробував читати Ремарка "Чорний обеліск" — не читалося. Почав хвилюватися — Діна вже повинна бути вдома. Знову вийшов у сад, далі

— за хвіртку, вернувся. Час летів, як схарапуджений кінь. Третя година. Їхній поїзд о третій. А потім час зупинився. Замлоїлося в грудях: "щось сталося". Тривога розросталася, він навмисне не дивився на годинника, а коли поглянув, була шоста. Далі тривога заполонила його всього, в скроні стукали тупі молоточки, серце калатало. Й кожна наступна хвилина ставала мукою: "Нещастя, з Діною нещастя". То сідав, то зривався, то вибігав за хвіртку. Сад спохмурнів, темні тіні лягли від дерев на землю, ворушилися там як живі. Не ставало сил. "Треба бігти, але куди? Куди — в міліцію". Й розумів, що там його тривоги не приймуть: ну, пішла з дому жінка, ну, затрималась, жінки, вони такі — вернеться. Співав і вже замовк вечірній шпак. Над садом креслили чорно-синє небо кажани. Враз він схопився, пронизаний думкою: треба їхати в гуртожиток, до дівчат, з якими жила Діна. Може, вони щось знають.

Сів у десятий трамвай і там сотав трагічні думки. Була одинадцята. Прорвався крізь чергову, підбіг до кімнати. Застукотів кулаками. В кімнаті — вже спали. Двері прочинила й стала в них, тримаючи поли халатика, Дуся — дівка тлуста, дебела, негарна з лиця, старша од всіх дівчат — до інституту вона вже працювала муляром. Бориса чомусь не любила. Й він не знав чому. Мабуть, Борисів вигляд сказав їй багато про що. А тут ще Борис залопотів: "Її немає, вона загинула, я зараз побіжу в міліцію". Дуся подивилася на нього примруженими очима:

— Біжи додому. Вона прийде.

— Де вона?

— Ну, прийде, приїхав знайомий, — на це слово натисла, — з Молдавії.

Борис пішов по сходах, як ошпарений пес. Двоє почуттів змагалося в ньому: одне — якоїсь полегкості, що Діна жива, а друге — несосвітенної кривди, лютої ревності, злості.

Діна була вдома. Переглядала щось у шафі.

— Де ти була?! — з порога закричав Борис, намагаючись не зірватись на вереск.

— У… п… подруги… зат…трималась.

— У подруги в штанях! З Молдавії.

Далі він пам’ятав погано. Кричав, кидався найдошкульнішими словами, які тільки знав, погрожував кулаками й нарешті вирік:

— Все. Розводимось. Завтра. — Й твердо далі: — Завтра розводимось, завтра.

Діна плакала. А тоді впала на коліна й обняла його за ноги…

— Я… вже вагітна од тебе. Ой…

— Звідки я знаю, що од мене.

— Ой… Він по-дурному закохався в мене. Він — пацан. Приїхав, я його не кликала. Ходили по Володимирській гірці. Він плакав…

Гіркота була страшенна: вона зустрічалася з хлопцем там, у Молдавії, після того, як вона з Борисом вирішила одружитися. Це зрада. Страшна зрада. Цинічно майнуло в думці латинське прислів’я: "Цнотлива та, якої ніхто не домагається". Розсердився на себе за цинізм. За все.

— Розходимось. Завтра… заяву.

Діна ридала.

— Мама… Це вб’є маму. Вона не видержить.

Ці слова і вирішили… Він не міг стати причиною смерті Параски Юхимівни.

В ліжку Діна знову припала до нього. І він брав її жаско, грубо, майже люто. А тоді лежав з розплющеними очима й думав: мабуть, правий Фройд, що людиною володіє секс. І думав: як тепер житиме. Як любитиме Діну. І чи ще любить її. Й чи є взагалі в світі любов. Справжня, велика. В друзів її не бачив. Та й не можна побачити. Можна. І згадав… у них у селі… Він тоді ходив у п’ятий чи шостий клас. Все село говорило. Була дівчина Валя. Казали — гарна, він не пам’ятає та й по-справжньому не знав її. І хлопець, Микола, який вчився в технікумі механізації. Він кохав Валю. Вона не відповідала на його кохання, нехтувала ним прилюдно, втікала з клубу, щоб її не проводив. Й одного разу він пробрався до неї в садок, було літо, вікно було відчинене, Валя стояла навпроти дзеркала й чи то зачісувалася, чи то милувалася собою. Тоді в селі було багато зброї, лишилася після фронту, й він вистрілив у неї з гвинтівки. А тоді і в себе, тут же під її вікном.

Борису здалося, що він заздрить Миколі.

* * *

Перші дні Борис почувався кепсько: було кривдно й соромно за свою слабкість і за ту майже істерику перших митей, втікав то на роботу, то в книги. Діна ж малася стримано, спокійно, як і раніше. Стояла біля вікна, він дивився на її різьблений, аж величавий профіль, і туманів від того, хотілося щось зробити, сказати щось різке, й розумів, що це ні до чого.

Й думав про неї, що мав її не за ту, якою вона була. Мав її за мрійливу, екзальтовану, такою хотів її бачити й такою вона йому здавалася. А вона була зовсім іншою. Спокійною, врівноваженою,

впевненою в собі, в своїй красі, холодною. І як же швидко він побачив, що помилився.

Так, вона не була його Джульєттою, його Беатріче. То він видумав її такою.

Та й чи є вони в реальному світі, оті Беатріче? І що ж тепер робити? А нічого — жити.

* * *

Дні були гарячі, сухі, а ночі грозяні. Грім то буркотів глухо, по-дідівськи, то бив різко. Коротко — яскравий білий спалах блискавки й одразу удар, сухий і короткий тріск, відтак злива, шурхіт віття, шум води, скигління вітру.

Осінь.

Осінь завжди тисла Борисові на душу. Ніби відпливав кудись із чорнобривцями, золотим дощиком, лаплахами, навіть у погожі дні шумить, але кожного дня на півтона нижче. А листя з дерев облітало то поодинокими листочками, то просто роями, оголювало віти й оголювало душу.

Туск, безпричинна печаль. Ні, не безпричинна.

В серці все вигоріло, там — самі головешки.

* * *

І в редакції туск.

Зняли — зарізали в повному розумінні — статтю Лози, їхнього постійного автора, розумного, талановитого, дещо прямолінійного Олега Лози. Прямолінійність навіть у зовнішності. Круте, ніби сокирою тесане підборіддя, круті вилиці. Великий ніс, широкі волохаті брови (коректорка, коли побачила його перший раз, сказала: ну й брови у вас, тільки дітей лякать, але Олег лише ніяково, ніби аж вибачально усміхнувся), тільки губи тонкі й завжди міцно стулені — ніж не пролізе. Статтю зняли не в першій, не в другій верстці, а вже коли увесь номер був видрукований — сорок п’ять тисяч примірників — статтю вирізували — була в кінці номера — друкарі їм поробили ножі-скіски, схожі на шевські, працювала вся редакція: один одкривав журнал, другий підкладав цинкову пластинку, третій різав, четвертий чорною печаточкою забивав прізвище автора в змісті.

Працювали два тижні. Навіть технічні працівники. Борис розумів: вони думають про нього кепсько — який ти редактор, якщо друкуєш таке, котре знімають, і в нас ніколи немає ні прогресивки, ні премій.

…Сиділи в кімнаті, хлопці курили, Дробот пахкав своєю люлькою. Борис дивився на малюнок на стіні, козак верхи в степу і підпис: "Огляньсь, чи немає за тобою погоні".

Борис думав про те, що погоня є і вона все ближче й ближче.

Говорили про статтю Олега Лози, він був тут, здебільшого говорив Максим Зоц — з дівочими рум’янцями й дівочою сором’язливістю і крицевою непохитністю.

Стаття, як вважали в редакції, була про інтернаціоналізм, про братній вплив російських соціал-демократів Герцена, Чернишевського на українських. Але попереду розповідалося, як раніше, в часи Богдана Хмельницького, в Москві панувала темрява, не було книжок і навіть Біблію, переписану од руки кілька разів, не тільки не розуміли миряни, а й сам піп не знав, що він читає. І тоді з Київської Могилянської академії

приїхав Єпіфаній Славинецький з тридцятьма академістами, й переклали Біблію, Псалтир і ряд світських книг. Відтак з Могилянки приїхав Симеон Полоцький і привіз силаботонічну систему віршування — московіти віршувати не вміли, а вже Феофан Прокопович — драму, й був вихователем царевича, а інший українець Стефан Яворський — блюстителем патріаршого престолу. Україна була міцно зв’язана з Європою, звідти брала культурні досягнення й експортувала їх у Москву. А також і свої власні. Музика — насамперед при царському дворі — була вся українська: хор, капела бандуристів, композитори Бортнянський і Березовський, яких пізніше проголосили російськими.

— Дуже ти різко написав про Петра І, — сказав Якимець.

Лоза випнув підборіддя, торкнув по ньому рукою:

— А як про нього можна писати? Катюга. Вбивця. Світом правлять люди ниці, захланні. Що він зробив з Україною…

— Наша історія, — впав у розмову колишній зек Юхим Петрович Голубченко, — це плачі та страждання: скількох посадили на палі, скільки запродалося, скільки хотіло та не встигли. Ми самі… — перейшов на спомини, він таки жив ними. — В мене був приятель, нас разом арештували, він заклав свого вчителя. І коли я став йому казати, він: а що я міг робити, коли він вже визнав сам…

— Чому ж тільки ниці… Скільки борців за народну справу заплатили життям, — не погодився Лоза.

— А якщо ж перемагали — ставало ще гірше, — це вже Зоц.

— Ну, не можна дивитися на життя так похмуро, — втрутився Борис. Розмова ставала небезпечною, а він же редактор, він завжди боявся влади, хоч думав, що вона його.

— Люди кажуть, що прориваються кудись, а вони тільки дужче застряють самі в собі.

— Чого ж, вони стають мудріші, тонші, — сказав Василь Якимець.

Якимець ішов угору. Минулого місяця він їздив до себе на Сумщину, де ставили помпезний пам’ятник партизанам, і йому, яко землякові, надали слово, й він виступив блискуче, а там був і секретар ЦК КПУ з ідеології, і Якимець йому сподобався, й вже просмокталася чутка, оскільки заступник редактора йде на пенсію, на його місце сяде Якимець.

— Стають все тонші й опускаються морально, — чомусь почервонів Зоц, може, від власної сміливості.

— Сама витонченість дає можливість обдурювати, — набив люльку Дробот. — Гуманізм великих ідей проголошують хитрі дрібні люди. Особливо в наш час. Та й сам прогрес, про який ви триндите, в чому він? У кількості ракет, націлених на Захід? Пудів видобутого вугілля на душу населення? А сама душа? Про неї хтось думає? Виховуємо в табуні. Я оце слухав по гадючнику. (Так називали закордонні передачі, коли хотіли повідомити щось цікаве, а самому "відмазатись", мовляв, слухав брехню). — Скільки української інтелігенції було посаджено…

— Битва за оновлення світу закінчилася, — перебив Борис і зрозумів, що сказав невлад. Це можна було зрозуміти, що в нас оновлення світу закінчилося, все прекрасно, а можна й інакше.

— Я оце довідався, — ні сіло ні впало сказав Лоза, — що знову скоротили програму з вивчення української мови та літератури.

— Я вже й не знаю, де та Україна, — тихо сказав Зоц.

— Вона там, де селяни копають картоплю, — пустив клуб диму Дробот.

— Де вирощують хліб, — Борис.

— Та в нас і хліба того. Всього гарних колосків, що на гербі, — Дробот.

Борис захвилювався. Такі розмови точаться в редакції щодня. Хлопці підхльостують один одного. Це вже зайшло досить далеко. Але погамувати не міг, адже сам думав у такому ключі.

— Хлопці, поговоріть краще, що поставити в центр на наступний номер, — офіційним тоном прорік Борис і вийшов з кімнати. Не хотів виглядати перестрахувальником і водночас боявся. Бо й було чого. Згадав про перевірку столів, про Сільченка. Сільченко був не зловредний, не сперечливий, виріс в українському селі, він підтримував хлопців у їхніх розмовах, хоч і рідко впадав у них. Тоді він через півгодини після їхньої розмови про перевірку столів зайшов до Бориса.

— Може, ти думаєш, що я стукач… Я — парторг редакції, через те мені й запропонували. А що я міг?

— Міг тихенько попередити мене, а я заздалегідь порився б у столах. Тоді попередив працівників на літучці, що нині по Києву ходить багато самвидаву, але він, редактор, вимагає, щоб у редакції його не було й щоб менше теліпали язиками.

* * *

Борис жодного разу не нагадав Діні про той пекельний вечір, коли розпачливо чекав її, а вона, бачачи його великодушність, намагалася бути ласкавою, готувала йому смачні млинці та голубці.

Їхав у село, сам, без Діни: зима, холод. З вокзалу до центру районного містечка доїхав розхитаним автобусом, базар був порожній, нікого з села не було. Повагавшись, рушив пішки. За містом — ножавий вітер, текли білі змії поземки. Дорогу перегородив гострий замет. Перебрів. Другий, третій, перекидав валізу з плеча на плече. Відчував, що знесилюється. "Можу замерзнути". І враз почув за спиною якийсь шурхіт. Оглянувся — їхала підвода, буланий кінь, сани глабці. В санях лежав якийсь чоловік. Побачивши Бориса, притримав коня. Впізнав.

— А, чоботар, сідай. Тобі повезло.

Шустер — по-німецьки чоботар, так їх прозивали в селі.

Справді пощастило. Це їхав колгоспний лісник (колгосп має шмат лісу) Федот Голубенко — гіркий п’яниця. Він і зараз був п’яний. Всі знають, що Федот — бузовір і бовкало, через те, либонь, йому все минало.

"Федоте, ти ото бродив по лісу без рушниці й не боявся вовків? Вони тобі стрічалися?" — "Ще й як часто. Бувало, обсядуть". — "І що ти тоді робиш?" — "Виймаю блокнот і олівець, вони думають, що я їх записую в колгосп, і — врозтіч".

…Горобине поле, тут збирав колоски, той самий об’їждчик ганяв їх за наших і за німців, колишній аеродром, його орали після війни, воли приставали в борозні, Ковбикова саджалка — тут ловили дрібних карасиків. Усе знайоме, все рідне, навіть приметене снігом, все тисло на душу. Голубенко тягнув його до себе додому: "Є такий самогон", але Борис відчепився. Ось і знайомий рідний провулок, сусідка тітка Горпина відкидає сніг, в неї руки до колін — свинарка, повідтягувала баняками; колодязь із журавлем у дворі — він для нього дорожчий, ніж вся водопровідна система міста.

Батько, мати. Мати втерла сльозу, батько поважно потиснув руку — пишається перед сусідами вченим сином. Він сам од роду з поліщуківських смолокурів, смолою й живицею весь вік пахтів його рід, материні ще з часів Милуші мочили коноплі в Тереховому болоті й тіпали їх на терниці. Батько був майстровий чоловік — тесля, пічник — мали сякий-такий достаток, організовувався колгосп, він все зрозумів і першим написав заяву, і все (коня, реманент) оддав у колгосп. А тоді був у повіті, в чайній, і один знайомий (робив багатьом то хлів, то хату, то піч) шепонув йому на вухо: "Тебе на розкуркулення, в Сибір". — "Мене? Я ж все здав". — "Однаково, є в списку". Він мав голову, не став чекати, покидав на коламашку дещо з начиння, посадовив дітей, запрягся в неї і покотив їх, куди очі бачать.

Жінка підпирала. Зупинився верст за п’ятдесят, там будували аеродром, найнявся — робочі руки були потрібні, навпроти аеродрому через дорогу покинутий клінкерний завод, жили в одній з печей. А заодно будував у сусідньому селі людям хати, клав печі, й вдалося там залишитись, і збудував і собі хату, оце вона.

* * *

Наступного дня був у Дініної матері — Параски Юхимівни. Те ж ліжко, ті ж подушки за спиною, той же марний погляд, ті ж погаслі очі, які ледь-ледь засвітилися при Борисовій з’яві. На гостинці — сухий торт і лимони — ледь подивилася, а Борисові зраділа й раптом заплакала.

— Чого ви, Параско Юхимівно, з нами, з Діною все гаразд, вона отримала вільний диплом, от-от знайдемо роботу. Ми купили їй шубу, не щось там — каракулева, але нічого, гріє.

У Параски Юхимівни забриніли безживні губи.

— Я плачу, що ти в мене такий хороший. Боря, я тебе молю, — не покинь Діну.

Борис зрозумів, що Діна розказала їй про свою молдавську епопею.

— Не покинь, Боря, обіцяєш?

Борис мовчав.

— Я не кажу про якісь особливі обставини.

— Не покину, обіцяю.

— І за Толею пригляньте, я хочу, щоб він учився.

— Посприяю, я його піджену й посприяю.

А за парканом, біля якого обіймався з Діною, стояв незрубаний аскетичний соняшник і на ньому шурхотіло незірване квасолиння.

Вертався в сутіні. Десь на Зеленьківці дівчата верескливо виспівували про попову дочку:

…Їхала співала, на хлопців моргала,

Їха-їха-ха!

А після того:

Ой Сімйоновна, да ти мні ндравішся,

Поцєлуй міня, да нє отравішся.

Що тільки вони не співають. Їздять повсюди, нахапалися тих пісень, що од них може знудити.

Загидили, засмітили нашу мову, нашу пісню, запаскудили все наше життя.

Пішов до школи. Розмовляв з учителькою історії Клавдією Корніївною.

— Скоротили програму з української літератури. Це ж у нас всім учителям-україністам і годин не вистачає, — сказала сумовито, хоч це її й не стосувалося, — їм і так… Русистам платять на п’ятнадцять відсотків більше. А історія… В підручнику з історії українського — тільки Богдан Хмельницький.

Борис задумався: а що він знає з української історії? Також небагато. Того ж Богдана Хмельницького, забріханого і забрьоханого московським брудом. Його сина Юрія не знає. Виговського теж, тільки те з підручника, що був ворогом. "Який же я історик".

"Йде наступ вже й на село", — подумав. Моє село розмовляє українською, з чернігівським діалектом, тих, хто повернувся з армії або з якогось будівництва і вже "нє понімаєт", — висміюють, чіпляють прізвиська: Відіш, Нукак, щоправда, висміюють не стільки через те, що розмовляє по-російськи, а через те — "що не по-нашому".

* * *

В Києві на нього чекала приємна новина: дали квартиру. Дві кімнатки вагончиками, — двоє сусідів і в коридорі, на кухні, в туалеті — по три лампочки, але ж — квартира своя. Знайшов вантажівку, перевіз такі-сякі бебехи; ходили з Діною по магазинах, купляли меблі: ліжко, шафу для одягу і білизни, стіл. Вибирали, роздивлялися — це їх сімейно зблизило, Діна поралась запопадливо, вимивала, вичищала нове житло. Одна кімната — спальня, друга — вітальня, їдальня і його кабінет.

Ось перший вечір, перша ніч у новій квартирі. Він стояв за столом, Діна лаштувалася спати. Стояла в нічній сорочці перед дзеркалом, розглядала себе. "Ніс непоганий, а губи так просто гарні, цілуватись не соромно, але він тепер їх майже не цілує".

Й засмутилася, й чомусь пригадала себе дівчинкою: весь час чекала чуда. Якогось чуда. Підрісши — стрічі. Отієї золотої стрічі.

Борис зайшов до кімнати. Діна вже була в ліжку.

— Діно, я прийшов до тебе з добрими намірами.

— Тобто?

— Є такий анекдот: тітка репетує на базарі: "Гроші вкрали, гроші вкрали!". Підбіг міліціонер: "А де вони у вас були?" — "Та отут за ліфчиком". — "Чого ж ви не кричали, як він туди ліз?" — "Я ж думала, що він з добрими намірами".

Діна посміхнулася:

— Якщо ти з добрими намірами, то йди.

* * *

Квартиру отримав і Зоц. Входини гуляли разом, у Зоца. Були всі свої та ще двоє якихось нестрижених хлопців у сорочках з папугами. Хлюсти сиділи за столом навпроти Бориса з Діною, перемовлялися з нею, по-російському, а на його адресу проїжджались драним тарантасом — недвозначними натяками: який він незугарний і яка в нього красуня жінка, це ж, мовляв, несправедливо. Діна хихотіла. Заграла музика, всі пішли до сусідньої кімнати на танці, Борис також, хоч він і не танцював. За столом лишилися хлюсти та Дробот, той не пропускав нагоди поїсти і випити. Цідив горілку поволі, крізь стиснуті губи: "Я колись муху

проковтнув". Борис постояв біля вікна. Але звідти тягнуло, відійшов до дверей, став у порозі. З-за столу до нього долітав голос Дробота:

— Ви троглодити, дебіли, та ви не варті кінчика нігтя на його нозі. Ось дивіться: я воював, маю нагороди, кандидат наук, видав дві книги, а я в нього тільки завідуючий відділу, а він — головний редактор. Хіба поставлять головним будь-кого!

Було й приємно й гірко.

— Діно, чого ти їм відповідала?

— А що мені було їм у очі плювать?

— Та ще по-російськи.

— А вони так зверталися.

— В нас з тобою є своя мова.

Й не був упевнений, чи "в нас".

Вирішив усерйоз поговорити вдома. Але вона підійшла впритул: "Ну чого ти так береш все до серця. Ну нащо вони мені, ті придурки". Її халатик був розстібнутий, її очі кликали, й Бориса почав проймати звичний дрож. Усе й закінчилося в ліжку.

* * *

Облітало листя з дуба-нелиня в дворі редакції. Облітали дні, як те листя.

На початку березня Діна народила дівчинку. Написала з лікарні записку, що купити для виписки: тепле одіяльце, байкові пелюшки...

З лікарні йшли пішки — близько, Діна несла дитину, Борис — речі.

Дитина мала, а клопотів, клопотів. Вона часто плакала, їй болів животик. Діна нервувалася, не висипалася, теж плакала. Борис клав Яринку (так назвав, і Діна не суперечила) голівкою собі на плече, притискав тендітне тільце до себе й так ходив по кімнаті. Яринка затихала, засинала, він клав її до лозового ліжечка, купленого в комісійній крамниці. І так кілька разів за ніч. Маля линуло до нього ще несвідомою ласкою, простягало рученята, усміхалося. Було так щемно на душі, так сонячно, так гарно, що він усміхався й собі і навіть склав колискову:

Спить лисичка у норі,

Хвостик мерзне надворі:

Лінувалось працювать —

Глибше нірку прокопать...

Буде спать Яриночка,

Бо вона дитиночка.

З темних сутінних борів Довго сон лісами брів.

Чуєш — стукає до нас.

Чуєш — каже: "Спати час".

Буде спать Яриночка —

Гарная дитиночка.

Діна також засинала під ту пісеньку.

* * *

Викликали на політбюро. Так високо! Це — вперше.

Замлоїло в серці, в животі — холодна грудка страху. Забіг у відділ запитати, чи не знають, нащо викликають. Ніхто не знав.

Перед дверима залу засідань — два майори КДБ перевіряють документи. Борис поліз до кишені по партквиток, один з майорів сухо сказав:

— Нє нужно. Проходітє.

Борис зрозумів, що його фотокарточка побувала у них напередодні.

Зайшов. Зал маленький, всі місця зайняті. А вже заходить політбюро. Сів у першому ряду. Перший секретар — низенький, тлустий, в окулярах, перекладав перед собою якісь папери.

До Борисового плеча хтось доторкнувся:

— Передайте, — і подав папірця.

Борис поніс і подав у руки першому. Той дещо зацікавлено глипнув на незнайому йому людину, мабуть, думав: якийсь новий порученець, але чого я його не знаю. Відтак записки посипались одна за одною. Спершу перший брав їх мовчки, а тоді почав казати: "Дякую", "Дякую".

Розкрив папку. Почав читати доповідь. По сільському господарству. Читав монотонно, хилило в сон. Але який там сон: оглянувся по залу — жодного знайомого обличчя, потім дізнався, що то були тільки секретарі обкомів, Борис знав, що звідси часто виходять без партквитка, а то — кінець. Секретар читав рівним голосом, і враз — вище на ноту: "В той час, як радянський народ підносить колгоспне господарство, журнал (назвав журнал) друкує ідейно хибну статтю, у якій в завуальованій формі проводиться думка, що самі колгоспи непотрібні".

— Є тут редактор?

Борис став струнко. Перший посунув окуляри на кінчик носа, довго дивився понад них на Бориса.

— Будуть якісь запитання до редактора?

Одутлий член політбюро поруч першого сказав:

— Пусть видаст сообщніков.

Борис отерп. Яких сообщніков? Це було сакраментальне запитання секретаря Кози, воно в ньому засіло з тридцять сьомого року.

Перший пожував товстими губами, мовив:

— На це запитання можете не відповідати, — і махнув долонею, мовляв, сідайте. Борис сів. Стілець був мулький і гарячий. Оголосили перерву, всі заторохтіли стільцями й пішли до сусідньої кімнати. Побачивши, що лишився сам, пішов за ними. Там була перекуска: чорна і червона ікра, сосиски і ще щось у маленьких, схожих на кавники посудинках, Борис почув, що його називають жульєн. Цю "собаку", дуже смачну, теж з'їв, хоч йому все гірчило.

На тому гарячому стільці досидів до вечора й пішов. І нічого йому не було. Він подумав: через те, що не було ніяких нижчих чинів, бо ж коли навіть інструктор відділу зробить якесь зауваження — з них знімають шкуру, а тут поїв ікри та жульєну й пішов додому. Вже через роки розповів про це одному високому функціонеру й висловив думку, через що йому нічого не було, але той категорично мовив: "Е ні. Так не буває. Пожалів вас перший, чимось ви йому сподобалися, то він у тексті олівчиком написав: "Обмежитися зауваженням"".

* * *

"Що в мене до неї? Була любов. А зараз? І зараз… Вона гарна, красива. Але це не любов. А що це? Звичка, я вже звик до її образу, до її мови, до її тіла. До того — найдужче. Подружнє життя — це і є звичка. Кажуть, любов завжди минає. Вона — до року подружнього життя. Зустрічаючись, ми бачимо одне одного в хорошій одежі, ми безпечні, молоді, дотепні. Тоді… кальсони і труси, те сьорбає, те хропе. Але треба вміти все те не бачити, треба вміти прощати, тільки тоді буде злагода".

"Як холодно і раціоналістично я розмірковую. Інакше я не вмію".

"І що це зі мною? Намагаюсь міркувати отак холодно. Чому? Мабуть, і досі кохаю. Кохаю. Хай йому грець".

ЧАСТИНА ДРУГА

Яринку віддали до дитячого садочка. Водив її туди майже завжди Борис — Діна влаштувалася на роботу, в Інститут отруйних речовин. Почувши про той інститут, Борис злякався за дружину, хоч і зіскоморошив: "Пузиркі в кармані носиш — отруїть хотіш мєня".

Діна розсміялася:

— Ти думаєш, що там роблять отрути на чоловіків. Здебільшого ж на шкідників і усіляких жучків-довгоносиків. І є відділ стимуляторів росту рослин. Я — саме там.

Борис веде Яринку до садочка, вона тримається за його великий палець, вередує, пхикає, впирається (не виспалася), а він тягне, й тоді вона:

— Не тягни, укусю за палець.

— Це ти вмієш. А вмитись не вмієш, брудніша за цуню.

— Що, тату, цуня така чиста, як ти?

А вже весна. Сонячний промінь упав на лутку вікна. Яринка дивиться у вікно:

— Сонецко, сонецко, йди до мене, будем гятися.

…Діна каже:

— Я піду до перукарні підстрижуся.

Перукарня у їхньому будинку на першому поверсі. Вони водять туди підстригатися Яринку, й вона кожного разу репетує з усієї сили впродовж тієї процедури. Боїться ножиць, боїться машинки.

Діна пішла. Тоді Яринка:

— Тату, ходімо послухаємо, як мама кичить.

Борис сміється. Яринка змиває з душі редакційний накип. Він десь прочитав, що треба вміти насолоджуватись малими дітьми, й подумав,

що до цього не здогадувався, що це таке. А як уміти? Любити і любити на всю силу серця? Він так і любить, й це відчуває Яринка, недарма вона вимовила першим словом не мама, а тато.

* * *

Ці два останні роки були трохи спокійніші, декого з непокірних посадили — перша хвиля в основному з Західної України, зі Львова, інші пригасли, злякалися, інші перечікують, і начальство трохи заспокоїлось. Але Борис відчуває, що це не надовго: прокидається, пробуджується молода сила і йде валом. Напирає, вимагає. І старі — Лоза, Зоц, інші — не примирилися. То правду сказано: щоб боротися за свободу, треба мати хоч трохи свободи. А вони вже вдихнули її.

"А я? Я її вдихнув?" Тільки недавно почав думати про це. А раніше жив, як усі. В табуні. Прописними істинами. Інших не знав. Вірив у все те, в що вірили всі. Щоправда, він давно не любив Сталіна. Ще відтоді, як наші відступали: солдати підпирали в баюрах гармати (з дерев'яними колесами), які тягнули сухоребрі коненята, а тоді вибивалися із сил, падали під скиртою, витирали обличчя сухою соломою і кидали зі спечених вуст: "Ти казав малою кров'ю, на вражєй зємлє". Вони боролися в оточенні, в безвиході. А вгорі хрести тільки німецьких літаків. Борис почувався в страхові й через те приймав просто в серце їхні слова. І після війни, на косовиці, біля молотарки: казан води, в ній жменя висівок або борошна, дядько несе в полив'яній мисочці ту затірку й каже: "Спасибі товаришу Сталіну за щасливе життя". Й ніхто не доносив: усі були голодні й подавлені. В газетах статті про щастя жити в Країні Рад, і портрети, портрети, портрети Сталіна. Борис мав його за особистого неприятеля. Тільки. А все решта було правильно. Тобто було як було, іншого не знали. І він гасав з хлопцями з драбиною, відром з фарбою і квачем; тітки перед Паскою (а вона майже завжди збігається з Першим травня) побілять хати понад шляхом, а вони на них пишуть: "До нових висот..." та "Хай живе великий вождь...", заляпують стіни, жінки в сінях проклинають їх (на вулиці бояться), а вони регочуть. Мабуть, людина більшу частину свого життя буває дурною, а не розумною.

* * *

Неділя.

— Борю, давай сходимо в ресторан, пообідаємо.

— А Яринка?

— І Яринку візьмемо. Ходімо, Борєчка.

"Так приємно звучить це "Борєчка". Он як вона дивиться на мене".

В ресторані Яринка розревлася на весь зал над повною тарілкою борщу.

— Я стільки не з’їм.

За сусіднім столом регочуть. Борису трохи соромно, а Діна посміхається, каже Яринці:

— Скільки з’їси. Не сором таточка. Таточко у нас хороший.

* * *

Поперед мене дибає старий. Старий сам, старе драпове потерте пальто, старі черевики, старий кашкет. Дибає важко, похитуючись, мабуть, пережив інсульт. У нього в руці пучечок тюльпанів, пов’ялих, наче ганчірочки. Куди він іде? Повертає на цвинтар. Йду за ним з цікавістю. Повертає на бічну алею, повертає ще раз. Другий ряд могил. Могилка без огорожі, тільки хрест із залізної труби. Стає на коліна: земля ж ще холодна, ледь відмерзла. "Пробач мені, прошу, пробач. Я б усе віддав… Все-все… скажи слово. Я не можу жити без тебе…"

Отже, була на світі любов і ще є. На цьому світ і стоїть.

Озираюся довкола: пам’ятники, хрести й написи на них, всі по-російському. Вперше помічаю, які в нас зросійщені цвинтарі. Й чому, для чого? Ось Ксенія, а певне ж, була Оксеня, ось Гавриїл, а був Гаврило, Ємельян — певно, жінка й сусіди звали Омельком, і він сам ніколи не думав, що лежатиме під хрестом Ємельяном. Ці зросійщені в могилах стрясають український мазок, але й живі: спортсмени на стадіонах, солдати — у війську також.

Чомусь болить серце.

* * *

Ключ повертається з тихим виском, гайки закручують.

Зняли статтю Лози — Борису друга догана. Голубко Юхим Полікарпович, колишній зек, підписав Гельсінські угоди, він не чекав звільнення з роботи, подав заяву, звільнився сам. Добрий, тихий поступливий Юхим Полікарпович, запеклий курій і авторитетний оповідач про Сибір.

Борис сидить подавлений, занурений у свої думки. З тяжкої задуми виводить далекий грім — на Дніпрі лунають вибухи — рвуть лід перед мостом. Дніпро збунтувався. Вчора з горбів бачив, як він несе великі крижини — на одній біліла коза — як над затопленим Трухановим островом метляються верхівки дерев. А по вулицях, попід бровками, срібно дзюркотять струмки, несуть недопалки, сміття, якісь папірці. Світ як жив, так і живе. Он, хилитаючись, іде п’яний чоловік — усміхається до всіх. Отже, на світі ще є усмішки.

Бориса, його заступника Якимця і Сільченка викликали "на килим". Довго сварили, соромили, погрожували, тоді підняли Бориса, він крутився як в’юн, Якимець каявся, а Сільченко, який один з них

прочитав проект рішення й побачив там назву матеріалу і цитату, не в них опубліковані, щоб урятувати начальство від казусу-халепи, підніс руку:

— Дозвольте.

Головуючий, вже надратований, кинув:

— Сидіть!

— Дозвольте! — і вдарив закаблуками по підлозі — колишній армійський політрук. І ще раз: — Дозвольте!

Головуючий сказився:

— Сядьте, я вам сказав!

За кілька днів принесли рішення. Сільченко, який підміняв відповідального секретаря (той у відпустці), шилом розкубрював п’ять сургучевих печаток на скріпках пакета: "Цілком таємно. Літер "А"". Пакет приніс кур’єр з пістолетом на боці. Сільченко розкубрив пакет, читає рішення, блідне, блідне, плечі його опускаються. Борис підійшов і через його плече прочитав: "Шустер і Якимець помилки визнали, а Сільченко намагався зірвати обговорення. Звільнити з роботи".

* * *

Яринка підходить до Бориса, показує порожні долоньки.

— Подивись, як багато я з’їла хліба і ковбаси. І понюхай мою голову, я з’їла цукелку і тепел дуже гално пахну.

— Сідай до столу, будемо вчитися. — Яринці скоро до школи, й Борис хоче її підготувати.

Яринка розв’язує задачку, з натуги висунула кінчик язика:

"Мама дала Олі одну цукелку, — загинає на лівій руці пальчика. — А тоді дала ще одну, — загинає другого пальчика. — А тоді плийшов тато і дав одлазу дві. Скільки цукелок отлимала Оля?"

Яринка загинає ще два пальці й тріумфуюче дивиться на Бориса:

— Я виїшила — чотиї.

Борис, аби більше її заохотити, каже:

— Задачки вирішують і дітки, і дорослі дяді. Вони їх і складають, от був такий дядя, на прізвище Ферма, він склав задачку. Його вже немає. Він склав задачку і поклав у банк два мільйони фунтів стерлінгів. Це дуже великі гроші, на них можна купити скільки хочеш ляльок, машинок, цукерок. От він заповів: хто вирішає цю задачку, одержить ці гроші.

Яринка дивиться ясними очима на батька:

— А можна я її на пальчиках лозв’язу?

Борис сміється:

— Можна, тільки вже двісті п’ятдесят років дяді на пальчиках і на розумних машинах не можуть її розв’язати. "Свята дитяча наївність. Як вона рятує од жорстокості світу. Од усього… У ній спасіння від несправедливості, від дикості".

В цю мить з грюкотом розчиняються двері. В кімнату влітає — саме влітає — Діна, очі її палають палом, на щоках — рум’янці, і просто з порогу:

— Оце твої хохли, твої хохли-українці, а ти кажеш…

— А чого не твої?

— Ну, нехай і мої. Але ж хохли, хохли!

— ?

— Треба було здати звіт лабораторії, українською мовою. Завлаб написав по-російському, він — Сєдов, а перекласти нікому. В лабораторії самі українці, хохли, і ніхто не вміє. — В її голосі з’являється тріумфуюча нотка: — Переклала я, гарно переклала. Слова так і низалися одне до одного. В українській мові є багато прекрасних слів. У російській стільки немає.

Борис говорить рівним голосом, а в грудях грає музика:

— Ти ж у мене розумниця.

Сакральна пауза.

— Я в тебе?

— Так.

— Ну, тоді і ти в мене.

— Не інакше.

* * *

На дев’яте травня — на день Перемоги — у видавничому залі зібрали три редакції. Після нудної доповіді учасники війни розповідали про війну. Здебільшого це були штабні офіцери, розповідали загально про операції, маневри військ. Жінки вимагали від Дробота, щоб виступив він. Той довго відмагався, врешті викульгав на трибуну. Озирнувся ніяково.

— Ну що я розкажу. Що я пам’ятаю? Вночі кудись женуть, на світанку окопуємося, а ранком пішли німецькі танки і піхота. А перед цим — огняний вал на наші окопи. Падаєш на дно окопу, накриваєш куфайкою голову і автомат — щоб не забило піском — лежиш, а воно гримить, земля гойдається під тобою. Скінчився наліт, встав, дивишся, скільки нас залишилося з роти.

— Скільки чоловік рота?

— Сотня.

— Ну і скільки залишилось?

— Коли як. Половина. А то пам’ятаю три рази поспіль: сім, дев’ять і одинадцять. Якщо позаду залишалась наша артилерія і б’є по танках, то ми відсікаємо піхоту від танків, а якщо її немає — ноги на плечі і драла. Ще якось загаявся, і танк вискочив з виярка поруч. Жме за мною. Я спочатку кинув автомат, далі поскидав на бігу з ніг валянки, а за плечима — речовий мішок, мотузочком спереду лямки зв’язані. Ледве згадав про фінку, брейонув, і його разом з кухвайкою кинув. А танк жме, реве позаду, не стріляє — хоче живого намотати на гусениці. Й страх мене обійняв такий, що аж штани горять ззаду. Шкіра на потилиці і спині брижами взялася. А тут канава з водою, я — стриб, вхопився за гілку і в кущі. Танк гур-р-р з кулемета. Прибіг до своїх, сів на поваленій сосні, хтось скрутив мені цигарку і всунув у зуби. А хлопці дивляться на мене, пальцями показують і регочуть. Я тоді зирк униз, а там матні

немає — кулі виїли. І все зверху. Так, ви не думайте… тільки матні. А все інше ціле, у мене двоє дітей, обоє на мене схожі.

— Якийсь епізод героїчний розкажіть. Ви ж морський піхотинець. Як покидали Севастополь?

— Севастополя я не покидав. А брати брав.

— Розкажіть.

— Ну що там. Біжу я вулицею, до мене приклеївся якийсь салага, а тоді змився. Тут снаряди — торох, торох, дивлюсь — відчинений підвал, я туди. Очі на лоба полізли: в підвалі більше взвода німців. Побачили мене — звізду на моїй шапці — і всі підняли руки. Я бачу — на всіх годинники, й видно — добрячі, а в хлопців у нашому взводі майже ні в кого годинників немає. Я тоді зайшов з одного краю та й познімав усі в шапку. Штовхнув двері ногою — "виході", вони вийшли на вулицю, акуратно вишикувались. Йдемо. А тут, знов снаряди: грюк, грюк. Я через паркан та ходу, думаю, хай вам риба і коші.

— Ви щось про воду, зв’язок з водою, ви ж моряк.

— Воду я п’ю, а краще водку, — пожартував і зрозумів, що невдало. — Який я там моряк. Ну, так от… — Обличчя розгублене, майже дитяче. — Це було вже на Дунаї. Сиджу я на пенькові, рубаю з казанка кашу, а тут біжить якийсь старлєй: "Хто знає німецьку мову?". Ну я, дуралей, так ніколи й не порозумнішав. "Я". — "Пошлі со мной". Привів до штабної землянки, над водою. Там човен, два весла і палиця, до неї прив’язано півпростині. Кажуть: на острові засів полк есесівців і не здаються. Поїдеш парламентером. Отуди к хрінам. Ну я вже не зовсім у потилицю битий, кажу: "Хто зі мною, солдатом, буде розмовлять". Вони довго гиркались між собою і випхали капітана. Сів я на весла. Острів — зеленою стіною, кущі — над самою водою. Страх Божий — кожен кущ розстрілює. Гребу — пітний увесь, більше зі страху. Вилізли. Попереду

мілке болітце осокою поросло. Бредемо, я — попереду, несу над собою флаг той. А рука втомлюється, важчає, важчає — я не помічаю — опускається. А він: "Вище флаг, застрелю". Ні, думаю, пістолета в тебе немає. Й кажу про те, а він: "Вернемося — застрелю". Бредемо. А страх зо всіх боків. "Вище флаг". І чую, вже од нього повонює. Не знаю, як я теж не наклав у штани. Попереду — галявина суха, на ній консервні банки, папірці, недопалки — полк змився вночі. Вернулися, й капітан одразу напився до безпам’ятства. Правда, й мені дали стакан казьонки.

Борис трохи подосадував: не про те мав би розказати Дробот, піднімати свій авторитет. Бориса вже більше року тисли зі всіх боків, щоб звільнити з роботи непоступливого, огурного, крамольного Федора Дробота. Але Борис з усіх сил одбивався (дав собі обіцянку: швидше піде сам, ніж звільнить Дробота): кидав найсильніші аргументи: як звільнити — інвалід війни, тричі поранений, має два ордени Бойового Червоного прапора — солдат, увінчаний такими нагородами, он про нього в "Комсомольской правде" писав генерал: "Был у нас в полку солдат легендарной храбрости, Дробот Федор. Где ты сейчас, солдат, отзовись", — і од Бориса одставали.

* * *

А назавтра Бориса покликав високий начальник. Посадовив не за приставного столика, а на диван, підсунув столика журнального, секретарка внесла дві чашечки кави, печиво і цукерки у вазочці. Олександр Олександрович сів поруч, поклав руку Борисові на плече. Ой і важка ця "дружня" рука і ця "дружня" бесіда.

— Борисе, я вас не завжди розумію, ви ж наш. Наш, ви ж не Голубченко, не Лоза й навіть не Дробот. От у останньому номері матеріал про Велику французьку революцію, назустріч даті. І про що ж там? Не про те, як французький народ виступив проти буржуазії, як були повалені Бурбони, а про те, як Дантона вбивають з наказу Робесп’єра, а потім вбивають Робесп’єра. Основна думка — революція

пожирає своїх дітей. І так прозоро, такі натяки на післяжовтня. Це ж неприпустимо.

Яка важка рука на плечі… І як важко слухати Олександра Олександровича, доброго і щирого Олександра Олександровича, ще важче, ніж коли на тебе кричать, грюкають кулаками — тоді ти зіщулюєшся в маленьку грудочку, а тут… Наче завинив особисто перед Олександром Олександровичем, завдав йому прикрості.

— Я вас розумію, така нині автура і ваші співробітники… Але ж… Он у вашій власній статті натяк на голод тридцять третього. Я вас розумію, але дехто може не зрозуміти. — Це вже натяк.

Борис зважується:

— А хіба, Олександре Олександровичу, не було?

Олександр Олександрович схоплюється, нервово крокує по кабінету (пізніше Борис зрозуміє, що ця нервовість була удаваною):

— Та було, було, ще й не таке було, якби я вам все розповів… Але ж ми, розумієте, вперше в історії будуємо справедливу державу, державу робітників і селян. Вперше! Через те й промахи, помилки. Ми — у ворожому оточенні, оточенні імперіалістів, буржуазії. Й не можна давати їм приводів. Ось послухайте, — бере, розкриває якусь папку, — це місце вони передрукували в своїй газеті й ось що пишуть: "В совіцькому Союзі вже немає тієї віри до партії і її керівників, як раніше. Як бачите, редактор совіцького журналу, певно ж комуніст і совіцький патріот, вже не хоче мислити так, як вимагає партія".

На мить запала лукава тиша. І знову рука лягає на плече. Така важка, "дружня" рука. І як мулько на душі. Й нічого не розкажеш у редакції. Дробот ще й висміє.

— І радив би я вам від декого звільнитися в редакції. Ви знаєте, від кого. Це — наостанок.

* * *

На проводи їздили в село. Вони їздять туди кожного року, відтоді як поховали Параску Юхимівну. Борис пам’ятає той похорон: задушлива ніч, вони з Діною біля покійної в хаті, знічена, сплакана Діна, вечір, невеличкий гурт людей за труною, він тримає Діну під руку, праворуч іде Анатолій, Дінин брат, десятикласник — високий дженджуристий парубок, з кладовища він пішов не за поминальний стіл, а з хльоркою, потіпахою Зінькою до неї додому, це, мабуть, дужче вдарило Діну, ніж сама смерть матері.

…Проминули річечку, Діна попросила зупинитися. Попереду зеленіло поле.

— Що це?

— Льон. Недавно посіяний.

І заспівав: "Йон мій пригорів-пригорів, йон мій прикрутів-прикрутів" — так співала Діна, поставлена в хор, коли вони приїхали з Росії. Замість "льон" — їй чулося "йон" і "при горі, при горі, при крутій, при крутій", — "пригорів-пригорів, прикрутів-прикрутів". Діна засміялася, засміявся й Борис.

Дивилася на рутвяно-зелене поле, на росохаті верби над шляхом — вони там одвіку з одного вербового покоління до іншого — туманець над ними, а їй здавалося, що бачить це вперше. Світ для неї мовби оновився, покращав. Бо дивилася на нього Борисовими очима.

— Я оце згадала, хочу й тобі розповісти. Оцією дорогою — тепер тут асфальт — я йшла зі станції, возила в район якусь довідку — уточнити

пенсію. Тоді тут була вузенька доріжка, а з обох боків жито в мій зріст. Йду я, і раптом попереду з жита виходить пес, великий, рудий — вівчарка, став і стоїть, мені нікуди діватись, обходжу боком, виймаю з-за пазухи окраєць хліба, простягаю — не бере, кинула йому до ніг — понюхав і не їсть, я рушила далі, і він за мною, так аж до села, а біля села дід пас корову на налигачі, я йому розказала про пса, а він і каже: "То не собака, то — вовк. У нас у селі і в записі немає овчарок. Він не тронув — наївся жирних перепелів".

— Так що міг би з'їсти Червону Шапочку.

— Тобі на радість.

— Дурна ти в мене. Хоч і хоробра.

— Яка я там хоробра, якби ти знав, як я злякалася після того, як дід сказав, що то вовк.

А саму гріли Борисові слова: "Ти в мене".

А Борис згадав, як цією дорогою везли од молотарки зерно з дядьком Тихоном. Коли в'їхали в село, дядько й каже:

— Отам біля затильника опалок з житом, занеси в двір до своєї тітки. А тоді поділимо.

Сутеніло. Борис послухався, може, через те, що вдома не було хліба. А коли увійшов у двір, трохи не зіткнувся з головою сільради. Кинув мішок, і ходу. Голова кричав: "Стій, стрілятиму!" Втік на кладовище й пролежав там дві доби. Була гроза, тріщало й гуркотіло, й було неймовірно страшно. А ще згадав, як цією самою дорогою йшов до станції, щоб їхати поступати до університету. В руці — диктова валіза, а у валізі запечений півник. І все. Неприємно згадувати про убозтво. Й через те сказав:

— А я на цьому самому полі колись косив колгоспний ячмінь. Низенький, пожовклий, поклялися: викосимо скрізь, а перепели з усього поля позбігаються в трав’яну долинку. І там їх — гибіль. А отамо була криниця.

Й оповив душу смуток: вже не нап’ється з криниці, просто з цебра, не ляже спати під дикою грушкою, не вигорить на сонці чуб. Не заспіває йому біля полукіпка сусідка Оля, граючи очима:

Не стій під дверима,

В мене мати Марина,

У коморі ночує,

Розговори почує.

Мабуть, я призначений для села, для поля. Тоді не знав би оцього туску, оцих терзань, жив би… як жайвір, як трава, як… предки жили. Вони були інші: чистіші духом і міцніші тілом.

На цвинтарі знову звернув увагу: всі написи — російською мовою. У них у селі! Тільки на пам’ятнику Параски Юхимівни — по-українському, Параска Юхимівна, а не Єфимівна. Напис на пам’ятник замовляла Діна. У Бориса затепліло в серці.

В селі забрав у батьківській коморі важкий мідний безмін — на пам’ять, фунти на безміні якісь чужинські, німецькі чи голландські, але скільки на ньому переважено збіжжя, скільки людських доль.

* * *

Бусол приніс Борисові подарунок — сина. Борис хотів назвати на честь свого батька — Василем, але Діна попросила назвати іменем свого загиблого на фронті батька — Ларіоном. Борис погодився: нехай буде Ларіончик. І знову радість до радості: дали квартиру. На Оболоні. Трикімнатну. Кімнатки маленькі, ванна і санвузол суміщені, кухня на чотири метри — але своя, ізольована, своя!

* * *

Зоц поклав перед Борисом папку.

— Прочитай. Візьми додому.

Борис читав цілий вечір: "Інтернаціоналізм та націоналізм". Праця неймовірно потужна: історія питання, як виростав російський шовінізм, як розростався, яких форм набув за радянської влади: скільки українських шкіл (разом і по роках) закрито, переведено на російську мову (й звідки такі цифри!), в яких інститутах закриті українські кафедри, скільки інтелігенції винищено. Української. Але не тільки. Ось мелітопольські греки, вони зберегли мову, якою розмовляли Есхіл і Перікл, — чудуватись би тільки, пишатись перед всім світом. Мали свої школи, свої газети, свій журнал, передачі по радіо, своїх письменників; у тридцять сьомому школи закрили, всіх письменників розстріляли, закрили газети і журнал, шрифт вивезли в море і втопили. І знову ж: скільки було українських часописів після революції, і скільки лишилося, і куди поділися їх автори та редактори. Праця фундаментальна, надзвичайно переконлива. І все це оперто на Леніна, на його роботи: "Треба розрізняти націоналізм нації пануючої і націоналізм нації пригнобленої, останню можна зрозуміти". Але й Борис уже знав, що Ленін був такий шаман, такий фокусник, у якого відповіді можна знайти на обидва боки. А насправді тримався одного боку — шовіністичного, великодержавницького.

— І ти сподіваєшся це опублікувати? — запитав Борис.

Зоц покрутив головою, почервонів: він завжди червонів як дівчинка.

— Ні, я хочу, щоб всі знали. Я виконав свій національний обов’язок. Тільки етнічний національний соціалізм врятує нас. Розішлю по журналах, пошлю наверх...

Його погляд був прямий, чистий. Він пішов. А Борис задумався. Отак ми будували світле майбутнє. На брехні та кривдах. На біді для цілого народу. Будували всі. Не можна було не брати участі в цьому будівництві. Брав і я. Нікчемне й безтямне існування. Але ж... Але... Державна машина, якщо хтось не виконує її приписів, перемелює його в порох. А коли та машина складена хибно? Одвічне боріння душі.

* * *

І одразу по тому розігралася весела комедія. До редакції зайшов відвідувач. Хлопці курили в кутку біля входу. Відвідувач бровастий, з великим вислим носом, з вусами.

— Де тут редактор?

— Отам у кінці приймальня і його кабінет.

Відвідувач ступає повільно, зупинився біля дошки оголошень, щось читає. А Зоца осіняє думка. Він минає вусаня, заходить до Борисового кабінету й каже:

— Там до вас відвідувач, але він глухий як тетеря, то ти кричи.

А тоді підходить до відвідувача, який все ще біля дошки, й каже:

— Я забув вам сказати: наш редактор глухуватий, то ви кричіть.

Вусань заходить до кабінету:

— Здра-стуй-те-е!

Борис прикладає долоні руркою до рота:

— Добро-го здо-ров’я-а-а!

Хлопці стовпилися в приймальні.

— Я прийшов до ва-а-с!..

— Ка-а-жіть чо-го-о!

Хлопці беруться за животи.

А ті звели ревисько, аж вуха закладає.

Врешті Борис щось зрозумів.

— Чого ви гримите?!

— А ви чого? Привикли тут на людей кричать!

Розпочалась сварка.

Розігрування, анекдоти, підколювання широко впроваджені в будні. Життя як життя. Після здачі номера йдуть у кафе, на свята, на іменини збираються в когось вдома. І чарка, і карти, і весела пісня.

Суворо й весело плинуть в одному потоці. Життя, воно неспинне.

* * *

Діна сказала:

— Сьогодні у метро двоє молодих людей, хлопець і дівчина, передавали одне одному твій журнал, щось читали і перешіптувалися.

Борис відчував маленькі гордощі і великий страх.

* * *

Приспів час Яринці йти до школи. Записали її в українську школу, яка стояла за два будинки від них. Триповерхову гарну школу, батьки її хвалили. Борис сказав Діні, що запише дочку в українську школу: "У дворі з нею діти розмовляють по-російському, в садочку — теж, нехай хоч у школі… щоб могла порозмовляти з дідом і бабою, і з твоїми — своїми прадідом і прабабою". Діна не заперечила. Записав. А коли першого вересня привів Яринку на навчання, виявилося, що школа — вже російська, за цей час перевели на російську мову. Довелося шукати іншу школу, поблизу були ще дві, але теж російські, й одна — російсько-українська, на уроках в українських класах вчителі (і то не всі) розмовляли з дітьми українською мовою, на перерві — російською. Але що там дивуватися, він вже не дивується, а тільки болить серце… Їм в українську редакцію також почали надходити папери російською мовою. Новий перший секретар ЦК зібрав апарат і сказав: "К нам із Москви приєзжают товаріщі і удівляются, что ми между собой говорім по-украінскі. С етого дня все будут говорить і писать только по-русскі".

Й полетіли папери в області російською мовою, а ті — в райони.

Знайшов іншу школу. Школа в далекому завулку, доводилося туди возити дитину через кілька прохідних дворів, через дві вулиці. Школа стара, якщо в тій, триповерховій, і спортзал, і реманент усілякий спортивний, то тут навіть глобус довоєнний, на ньому в Африці кілька білих плям — ще не були відкриті ті краї, і мікроскоп з тріснутим скельцем.

…Минуло півроку. А потім одного ранку Діна прибігла додому (вона повела Яринку) нажахана, очі повилазили з орбіт, тягла за руку зарюмсану дитину.

— Школа завалилася!

— Як завалилася?

— А так… Вона двоповерхова, впало перекриття, добре, що вночі, а не вдень, вбило тільки сторожиху.

Діна розпасіювалася, рознервувалася: "Оці українські школи тільки для старців". І було незрозуміло, хто винуватий, Борис чи хтось інший. Довелося возити Яринку тролейбусом у сусідній район, кілометрів за чотири. Зате школа — чудова. Одна з найкращих у Києві. Тут і вчителі особливі, двоє навіть з кандидатськими дипломами, велика бібліотека, всілякі олімпіади, змагання, ігри — і все українською мовою. І враз нагла чутка: школу розформовують. Батьки кинулися в райвно, райраду — скрізь з ними не хочуть говорити, скрізь мовчання і натяки: гніздо націоналізму, адже все — українською. Й тоді гурт матерів зібрався йти у міськком партії; батьки остереглися, знали, що це загрожує звільненням з роботи.

Пішла й Діна.

* * *

В приймальні — нікого, і вони зайшли до кабінету. Сталося так, що Діна зайшла першою й опинилася перед секретарем — тлустим, животатим, з великою головою і маленьким кирпатим — дірочками вгору — носом.

Діна ще не встигла виповісти мету їхнього приходу, як той налився буряковим соком: щоки, шия, навіть ніс і лоб, і закричав:

— Ти што, Сібіру захотєла, так будєт тєбє Сібірь, сволочная украінская буржуазная націоналістка!

У Діни в грудях піднялася крута, гаряча хвиля, й вона вихопила із сумочки паспорта, розкрила й тицьнула майже в червону пику: "русская".

Обличчя секретаря пішло плямами.

— Єщє хужє. Прєдатєльніца — прєдаєш свой великій народ, сволочь. Своїх отца і мать.

— Мій батько загинув на фронті, а ти, паскудна морда, явно ж ховався по тилах. Сам ти сволота і дурак.

Вона вже не пам’ятала, що говорила далі. А прийшла додому, розплакалася, з нею сталася істерика, Борис заспокоював і гладив її по голові, як маленьку.

А ввечері їй прийшов лист від брата. Анатолій в інститут не захотів пробувати поступати, та й він би не склав іспити, Борис влаштував його в гірничий технікум, знайшов чоловіка, знайомого з директором, і, бридуючи собою, кілька днів напував у ресторані. Але через півроку Анатолій покинув технікум, поїхав на Донбас, де шахтарям платили, як прокурорам.

Діна розкрила листа, почала читати й подерла.

— Він що, не міг мені по-людському написати. Він же вчився в українській школі з першого класу.

* * *

Хто може змалювати ніч редактора?! Він приніс додому верстку, він знає майже напам’ять кожну сторінку, кожен абзац. Оцей маленький розділок на півсторінки може викликати великий шторм. Якщо не зніме, не зворохобиться цензор — там усе завуальовано, — то обов’язково розлузають ідеологічні пастухи. Й будуть трясти, а може бути й гірше. І всю ніч йде змагання захисника і звинувача.

Перший каже:

"Та не мучся ти, викресли й лягай спати. Заввідділу, коли подавав матеріал, то м’явся: "Подивіться оцей розділок уважно. Тут… теє, онеє". Ну, пред’явить претензії автор, скажеш: "Викреслила цензура". Для цензури автора немає, вона для нього недосяжна. Та й самої цензури в нас немає. Є головліт".

Тут вступає другий:

"Але ж ти вважаєш себе порядним. Вважаєш захисником правди. А це ж — правда". Отак всю ніч. А на ранок — залишу, нехай буде, як буде.

* * *

Блохи можуть заїсти вовкодава, а миші слона.

Бориса викликав куратор у "велику хату". Сухий, аскетичний, з вузьким лицем, з лисиною на всю голову. Дав Борису невеликий вузенький папірець, на ньому з десяток прізвищ.

— Прочитайте уважно.

— Прочитав.

— Цих авторів ви не повинні друкувати.

— Чому?

— Заборонено.

Рвалося на язик "ким?", але ж зрозуміло: цією самою хатою.

— Ви нікому не показуйте цього папірця. Й не кажіть про нього. Заховайте пильно. А краще: вивчіть і спаліть.

Бориса всього обсипало приском. Це ж найкращі, найграмотніші автори, а до того ж це — пастка: він сам має різати авторів. А що скаже співробітникам, товаришам, адже в них давно склалося так, що вони однодумці, спільники. Що вони подумають про нього? Але склалося інакше. Через два дні увесь Київ, усі друковані органи знали про ці списки, й знали поза редакціями.

Дробот приніс Борису матеріал Лози, поклав на стіл, а Борис похитав головою.

— Все ясно як Божий день. — Дробот мовчки забрав матеріал і покульгав з кабінету, дужче, ніж завжди, грюкаючи палицею.

* * *

Зоцова робота ходить по Києву. Її передруковують, про неї розказують один одному, вона вже потрапила і в інші міста.

* * *

Діна зайшла до кімнати спокійна, тільки її великі очі блищали.

— Мене звільнили з роботи, — якось буденно сказала вона.

— За що?

— Колись запізнилася на роботу, колись пішла раніше.

— А інші?

— І інші так. Але їм нічого.

— Зрозуміло.

— Та вже ж. Але я не вельми переживаю, я вже майже влаштувалася на роботу на завод хімічних добрив. У однієї моєї приятельки там подруга — начальником цеху. Я вже заповнила анкету.

— А я зварив борщ і зробив бефстроганов.

Бефстроганов — його фірменне блюдо, він уміє його готувати, а Діна — ні. Всі в сім’ї люблять цю його страву.

— Ти ж у мене талант.

* * *

Бориса покликали до "великої хати", поклали перед ним листа, щоб підписав: лист проти Зоца, проти його роботи. Там уже було кілька підписів. Борис вертівся, як в’юн на пательні: сказав, що він роботи не читав; вони йому дали її прочитати, тоді Борис говорив, що, мовляв, Зоц — його приятель і з його боку це буде підло, і, врешті, стиснувши серце в кам’яну грудочку, рішуче мовив: "Не підпишу". Йшов по сходах і думав: "Осудний лист, а самого Зоца не чіпають".

* * *

Борис стоїть біля будинку. Пізній вечір. Угорі — зорі. Засвічувалися Стожари. Є великі білі зорі. Є червоні карлики, є нейтронні… А є — чорні дірки неба. Де я зараз? Де моя зірка? А може — моя чорна дірка неба? Схоже, що так. Як же жить… в отакому. Ті зорі — душі предків. У синьому-синьому небі, українському, українські зорі. Тільки в нас таке небо, тільки в нас такі зорі, тільки в нас такий соловейко. Хто не бачить цих зір, не чує соловейка — той не українець. А як бути справжнім українцем? Страшно ним бути. А іншого немає.

Діна ніби щось відчула. Вийшла. Стала. Обняла.

Дивилася при блідому сяйві зір на змарніле обличчя чоловіка. В сутіні різко малювався тепер уже такий знайомий профіль.

Так, не любила вона його, як виходила за нього заміж, може, й зараз не зовсім любить, але підкорив він її добротою своєю, чесністю, любов’ю до дітей. Ні, таки хороший у неї чоловік, дуже хороший. Спасибі матері, що розгадала його…

— Що ти, Бориску?

— Нічого, дивлюся на зорі. Наші зорі. Ото твоя, а ото поруч — моя.

— Вони дуже близько.

— Справді так.

* * *

Борис читав статтю. Йому здавалося, що він її вже бачив, лише першу сторінку. Та й стиль вгадувався. Хоч прізвище автора було

незнайоме — Дудка. Захар Дудка. Й коли Дробот прийшов по статтю, запитав:

— Хто цей Дудка? Чия це стаття?

Дробот нахилив лобату голову:

— Тобі краще не знати.

— А тобі?

— Та й мені б… Якби можна. Але мені доводиться.

Борис зрозумів, що це — псевдонім.

Дивився на малюнок за спиною Дробота. Йому здавалося, чує тупіт копит. Копит погоні. Вона все наближалася.

* * *

Викликав куратор з "великої хати". Не привітався, не запросив сідати, а одразу почав кричати:

— Знову, знову козаки і чумаки! Ви де живете, в якому суспільстві? Замість того, щоб вславляти працю радянських людей… Де ті гетьмани, де ті осавули? Все. Все! Кінець. Розганяємо всю редакцію. Всіх! Всіх! — Вхопив верстку журналу й пожбурив її на підлогу.

З якогось часу, окрім цензора, стала вимагати примірник верстки "велика хата", читали, робили зауваження. Оця верстка, яку він пожбурив, була принесена близько трьох тижнів сюди. Але вони мовчали, а виробничий процес тривав, журнал рухався до виходу в світ.

— Досить, все, я подаю доповідну. Розігнати всю редакцію. Всіх до одного. Йдіть! Геть!

Борис вийшов на вулицю. Ще якийсь час постояв на ґанку. Спустився вниз і, майже не тямлячи, що робить, сів у тролейбус, поїхав на Анрі Барбюса, в друкарню.

Біля цеху, в якому друкувався журнал, стояв гурток хлопців — молодих друкарів.

— Що з нашим журналом? — запитав.

Один із них показав рукою в цех:

— Два перші аркуші пройшли перший прогон.

В цеху від цементової підлоги до стелі стояли два стоси аркушів. Аркуш — шістнадцять сторінок, перший прогон — надруковано вісім сторінок, вісім інших — порожні білі, їх надрукують за другим прогоном.

Борис взяв аркуші з другого стоса. Якийсь час розглядав їх.

— Хлопці, а що було б, якби я тут дещо поправив? — ці слова, мабуть, вирвалися несамохіть. Майнуло в душі: "Все одно розганяють. То, може, нехай тільки мене, а не всіх". Після печатки цензора він не має права поправити жодного слова, це — кримінал.

— Було б три пляшки столичної, — відказав плечистий хлопець з темним лицем.

— Хлопці, буде чотири.

Борис заходився читати і правити історичний нарис. Читав. "А козаки йдуть, йдуть, над ними мають корогви, а степ лежить без кінця-краю". Після "А козаки йдуть, йдуть" Борис все подальше викреслює і вгорі пише: "А тепер там трактори гудуть, гудуть..." В інших місцях співали дроти високовольтної передачі, і скрекотали комбайни, і дзвеніла радісна колгоспна пісня. Борис ще раз прочитав свої правки-додатки, хлопці заматрицювали, він купив чотири пляшки "Столичної".

Коли надійшов сигнальний примірник журналу, він узяв його й пішов до куратора.

— Петре Трохимовичу, ну що такого ви тут знайшли, — розгорнув журнал. — Я вас дуже прошу: подивіться ще раз.

Той пробіг очима одну сторінку, другу, третю.

— Тут все в порядку. Але ж...

— Це ж, Петре Трохимовичу, виробничий процес. Ми над матеріалом ще працювали.

— Чого ж ви мені не сказали?

— Та ви так на мене кричали, що я злякався й вибіг надвір.

Одначе ще тижнів два Борис спав погано. А що, коли цензор прочитає сторінки? Як правило, після другої верстки він їх не читав. Не читав і цього разу.

Стояв на своєму улюбленому місці над урвищем, над Дніпром. Колись йому здавалося, що він злітає звідси вгору, вище й вище. З буслами, з журавлями вслід за їхнім клекотом. А зараз?! Ніби зривається і падає вниз. Із задуми вивела пісня. Вона зринула десь внизу, старовинна козацька пісня, яка колись на орлиних крилах летіла над

степом, на лебединих — над Дніпром; це була пісня волі, з нею запорожці ходили через море на Царгород, ковиловим степом на Крим, курними шляхами на Варшаву та Відень…

Ой гук, мати, гук, де козаки йдуть,

І веселая та доріженька, куди вони йдуть.

Та куди вони йдуть, то луги гудуть…

І як же вона контрастувала з тим, що діялось нині, коли стали нащадки тих звитяжців у цьому місті і скрізь на цих землях. В нього аж сльози виступили на очах, і крізь них бачив великий човен і біле вітрило на Дніпрі, в ньому хлопці вели пісню. Вели дружно, дзвінкий, чистий тенор підносив її високо-високо, й вона летіла на невидимих крилах понад Дніпром, куди летіли журавлі і лебеді. Й він враз подумав: а може, вона ще набере сили, а може, ще полетить над всім краєм і люди, співаючи її, вільно розправлять плечі та груди. Але коли? Як?

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Йшов у Лавру, в історичну бібліотеку. По обидва боки входу до лаври — старці. Роздав дрібні, які були в кишені, жінці з дитиною поклав на розіслану чорну хустку карбованця, й діду без ноги також. Зайшов у закритий дворик. Там, неподалік від входу до бібліотеки, — капличка, під нею сидів чоловік з більмом на оці, біля нього кашкет, чоловік, з усього видно, ще не звик жебрати, побачивши Бориса, опустив голову, відвернувся. Зазвичай старці дивляться просто в очі, тиснуть на душу. Та й сидів він у неприбутковому місці: хто сюди ходить? Студенти, один-два науковці. Борис вже минув його, ступив на перший східець, як щось ворухнулося у пам’яті… Ніс з горбинкою, зрослі брови, ямка на підборідді. І очі. Ну, одне з більмом. Тоді більма не було. Ступив назад, приглядався. Підійшов.

— Здрастуйте, дядьку Терешку.

Терешко тіпнувся. Мовчав.

— Ви ж — Терешко? Ну, напевне. А пригадайте село Рожни, хату і сад, велика яблуня антонівка майже в кінці, а за садом окопи, і в тих окопах червоноармійці. Один з петеером — приклад ватою обкладений і бинтами обмотаний, щоб менша була віддача в плече. А на яровому полі — два підбиті німецькі танки. Я просив у вас прицілитися з тієї — протитанкової рушниці. Носив вам їсти: мати варила картоплю і давала кисляк у глечику, хліб, огірки. І трусив антонівки.

Ціле крапчасте око заблимало повікою:

— Боря?!

— А то хто ж. Вставайте, підемо.

— Куди?

— Як куди, до мене. Вставайте, вставайте. Що вас сюди привело?

І Терешко розповів, що приїхав добиватись пенсії, пенсія в нього дуже мала, бо у війну попав у полон, а полон, відтак і всю війну, у стаж не зараховують.

— Я й по найму у військовій частині працював, всілякий мусор вантажили на машини й вивозили. Опромінився.

— Тож вам повинна бути надбавка на пенсію.

— Яка там надбавка… Нам дали дозиметри, які показували не більше дванадцяти мілірентген. На дванадцяти зупинялися. І справок

нам ніяких не дали. А тепер кажуть: у вас було тільки дванадцять мілірентген. Ну от я приїхав сюди… Ходжу по кабінетах, за тиждень стратився.

— А де ви ночуєте?

Терешко зам’явся:

— На вокзалі або в бур’яні за вокзалом.

Але до Бориса довго йти не хотів. Урешті Борис таки привів його. Й дуже зрадів, що Діна не надулася, не сердилася, а сказала:

— Веди його до ванни. Дай свою піжаму, а все те я виперу.

Пили на кухні чай, Терешко розповідав про своє життя, згадували війну. Борис згадав, як рвав і носив червоноармійцям яблука антонівки — великі, пахучі, трохи кислуваті.

І ще згадалася та яблуня, вже в час німецької окупації. В сорок третьому. Під яблунею стояла німецька зенітна гармата, німці сиділи в дворі на купі колод майже голі — в самих трусах — і грали в карти, коли в небі з’явився срібний хрестик — совіцький літак — вони одягали каски й бігли до гармати, гармата різко ляскала. З яблуні падали яблука, а з патронника вилітали блискучі чи то мідні, чи то латунні гільзи, й одного разу Борис вхопив гільзу, яка тільки-но вилетіла, й попік долоні. Мати мазала їх олією, а німці реготілися. Щоправда, вони були не дуже лихими, навіть не порізали курей, а тільки підбирали в гніздах яйця. А одного разу знайшли в лопухах повне яєць гніздо, ото була в них радість. Іншого разу забрали яйця з-під квочки, й мати таки їх з лементом одняла. Ці німці не були страшні. Страшних німців він зустрів у лісі восени сорок третього: село палало, й люди втікали в ліс, і він також, і там загубився, заблукав. Стояла темна, як вічність, ніч, він біг по дорозі, й раптом в обличчя вдарив сніп світла від фар:

— Малшік, ком гір.

Вони були неголені, чорні. Злі, очі у них попровалювалися. Кілька днів блукали лісами. Розіслали на крилі машини карту, тичуть пальцями й показують на дорогу.

— Малшік, гдє Нєжин?

А він сам не знає, де він і куди веде ця дорога. "Уб’ють", — подумав. А тоді: "Будь що буде". З обох боків дороги стіна лісу, він рвонув у кущі. Чекав автоматної черги в спину, але її не було.

Наступного дня пішли з Терешком у міністерство соціального забезпечення, ходили з кабінету в кабінет. То таки правда, що добрі люди є скрізь; маленька, сухенька, з дрібним обличчям жінка сказала, щоб вони посиділи в її кабінеті, а сама побігла кудись, вернувшись, мовила:

— Йдіть у двадцять восьмий кабінет, там чоловік, ви не дивіться, що він дуже хмурий і чуб у нього дибки стоїть, розкажіть йому все, як розказали мені.

Чоловік з непомірним, скуйовдженим чубом вислухав Бориса дуже уважно (за когось іншого, не за себе, просити завжди легше) й пошкріб пальцями нечисто виголене підборіддя.

— Гаразд, я постараюся допомогти, тобто — допоможу. Беріть папір, — і підсунув Борисові чистий аркуш паперу, — і записуйте, які документи треба зібрати, а яких не треба. — Й почав диктувати. А в кінці: — Ви їх або перешліть мені по пошті, ось адреса, а краще привезіть і дайте мені в руки.

…Через два місяці Терешко написав Борисові, що він нормальну пенсію отримує.

* * *

Бориса десь протягло, він лежав з ангіною. Ангіна — його кара, вона часто бере його в свої лабети, іноді температура сягає критичної позначки, а зо два рази він навіть втрачав свідомість.

Він лежав у ліжку, читав Беля, Діна — на роботі, Ларіончик у садочку, Яринка в школі — ту школу таки закрили, й тепер вона їздить тролейбусом в іншу, вони водять її до тролейбуса.

Пролунав деркотливий дзвінок, Діна давно каже, щоб замінив його, але в нього все не вистачає часу — такий він препоганий господар. Накинув халат, побіг, відсунув засувку й одразу знову в ліжко. В коридорчику застукотіло, загупало — до кімнати зайшов Дробот.

— Ну, ти ще не загнувся? — отак привітався.

— Тобі на досаду, ще ні.

Дробот сів на стілець. В руці тримав клейончату сумку. Вийняв з неї й поклав на ослінець біля ліжка два лимони, пачку печива, поставив баночку варення.

— Пий чай з варенням. Кизиловим, дуже помагає проти ангіни. І їж лимони, одужуй.

— А тобі що від того? — запитав грубувато, в лад Дроботу.

— Та, знаєш, щоб не загнувся. Бо тоді пришлють іншу заразу, гіршу, ми до тебе вже звикли.

— Може, й пришлють.

— Може, — погодився Дробот. — Бо ж… жмуть. Знаєш анекдот: стоїть сільський дядько в місті на площі перед газетною вітриною і читає: "Сдадим государству досрочно…". "Выполним и перевыполним". А тоді й каже: "Ох і жмуть, ох і жмуть". А тут, де не візьмись, міліціонер за спиною: "Хто жме?" — "Та чоботи". — "Ти ж босий", — "Через те й босий, що жмуть".

— Народ скаже, він мудрий.

— Який він в хріна мудрий, — не погодився Дробот. — Колись, може, він і був. Запорожці у вутлих човнах перепливли море. Наші предки були чистіші духом і міцніші тілом. Та ж їх розсмикали ляхи і Москва. А нині… Ми звикли молитися на народ, і що він нині — розбовтане море. Нікому його було направити, інтелігенції немає, кращих забрали в ґулаґи або постріляли, інші прикусили язики і мисль. Не знає він волі, не повірив у неї, не осмислив її. Обдурили народ. Ленінська гвардія першою принесла ківш лиха. Гуманізм великих ідей проголошують дрібні люди. От хоч би й Ленін… Один чоловік не може замінити Христа…

Борис знітився.

— Ти чого, думаєш, тебе підслуховують? Не доріс до того. Думали: зберемся гуртом, буде рай на землі. А тоді стає над всіма один — а це лихо. Проголошує — демократію. Там, у віках, чи це буде Шурик, чи Володя…

— Який Шурик?

— Та Македонський. Ну, а Володя — зрозуміло. Збудували інфернальний рай. І всі жили в тому раю й голосували за…

— Тільки за?

— Тільки. Чи вивезти хліб, чи стріляти "ворогів народу". Нація, яка ніколи не мала волі, спить у рабстві. Приспана, пригусла мисль, приспані чуття. "Мы рождены, чтоб сказку сделать былью". "Наш паровоз, вперьод лєті…" І ось вже майже прилетіли.

— Мені здається, що ми прокинемося на тій самій станції, з якої від'їхали, — обережно вставив Борис.

— А, це таки думка. Мабуть, так воно й буде. Ти дещо мислиш.

— Федоре, ти був у комсомолі?

— Я був у комсомолі. В партію вступив на фронті. А з комсомолу виперли на першому курсі, перед війною. Не пішов на першотравневу демонстрацію, поїхав до матері садити картоплю. Я вчився вже після війни. Хотіли і з партії: "За нєсогласіє с советской налоговой политикой". Матір обклали податками.

Борис помітив, що у Федора погляд прямий, як лезо ножа.

— Я бачив, як добро стає злом, як зраджують давні друзі. Це, здається, Езра Паунд. А живемо ми за волею і примхами начальства.

— Ну, ми живемо за примхами дезоксирибонуклеїнової кислоти, за дурістю сусідів, які вміють робити зло, а не вміють робити добро… "Колись я у все вірив, і було гарно, — в думці".

— А не за Богом. І навіть не за великими умами… Сократ, Геґель — все десь там, або затюкане, або… ніби приїлося. Чи не навмисне йде оглуплення людей, щоб були покірні.

Борис зрадів, що дорога сковзнула з крутої стежки. Врешті, він вже й сам давно думав так, як Дробот, а все ж… Та й боявся за роботу, дуже

вже він ішов направці. Взагалі, розбалакались люди у "відлигу", попустили супоню, а її вже знов затягують.

— Так, нині нові орієнтири, нові кумири. Тих позабували. Або самі зійшли з путі. Скільки великих людей розпочинало дорогу славно, а кінчали як… Якщо та дорога обривалася для них рано, не встигли проявити себе вповні, то їх і славлять. Але я хотів сказати про інше: яка недосконала людина перед травою і жайворонком, чому світом володіють люди, такі жорстокі, такі захланні, а не солов’ї чи бодай сороки.

— Бо люди розвинули розум. А він — зло. І вони роблять зло. Одні іншим. Нашим людям його за віки зроблено найбільше. Нація, яка ніколи не знала волі, спить у рабстві. Для неї все ясно. Для людей, у яких немає питань, все ясно з підручників. Учителі це вдовбують у голови учням, бо самі такі. От ти кажеш про зло. Хто мені яке зробив добро? Я зло тільки й пам’ятаю. І я був таким: наші діди й прадіди йшли "За царя і отєчєство", а я "За Родіну, за Сталіна". І йшов щиро. Поки не почав дещо кумекать.

— А кажеш: розум — зло. А все-таки, наостанок у мене є до тебе запитання: де справжня країна, тут, де асфальт, де скрізь гасла, шипуча вода з сиропом, чи там, де копають картоплю?

— Не знаю, — знизав плечима Борис.

— Ні там, ні там. Ну, бувай… Таки одужуй, ти ще треба родінє.

* * *

Збурив думки Дробот, таки збурив. Немає з ким ними поділитися, немає кому їх розвіяти. Та я й не з тих, які люблять виливати душу. За конфігурацією душі я спостерігач, а не діяч, хоч і вкручений в терпкий час, в діяння. І живу я не в свій час, я виріс на творах Нечуя-Левицького,

Панаса Мирного, Васильченка, думкою ще й зараз живу в селі, ношу хмиз із лісу, сапаю город, кошу сіно в Липовому. Мабуть, я не боєць… Мураха, навіть побачивши себе у збільшувальне скло, знає, що вона мураха. Я несподівано сягнув висоти, посади, але знаю… Нічого я не знаю. І не бачу виходу. Шугнути б у якусь шпарину в паркані й так сидіти. Древні казали: найкраще жити над річкою, біля пасіки, читати мудрі книжки і думати. Але яка річка, яка пасіка! В колгоспі, де жене матюками на роботу бригадир. Немає в нас у паркані таких шпарин. Бо й не паркан у нас, а колючка. А ще ж… сам собі не зізнаюся… Хочеться бути на висоті. Досягнути чогось. Реалізувати себе. Перед рідними, дружиною, знайомими. Марнославство веде нас. Бо інакше: чого я, чого прийшов у цей світ? Людина слабка… Завжди себе виправдовує.

Несподівано заснув, і приснився сон: степ, ковила, в блакитному небі лазурові хмарки. Кінь під сідлом розгнузданий пасеться. А я лежу в ковилі. Зоддалік, од горизонту, наростає гул, він все дужчає, дужчає, набирає сили. Гул від кінських копит. Половці, татари? Треба мерщій утікати. На коня й гатала, навскач. А я не можу підвестися, щось мене тримає, прив’язало до землі, і не можу поворухнутися.

…Мене врятував дзвінок. Знову хтось дзвонить у двері. Відчинив. Увійшов Романчик — однокурсник… "ласкавий і тихий, — за Плужником, — як сосновий у безвітря ліс". Він і справді був ласковий і тихий, ніяковий, червонів як дівчинка, не ходив з нами після одержання стипендії до пивниці, я ніколи не бачив його з дівчиною й був упевнений, що він не одружиться. А він раптом на п’ятому курсі одружився з старшою від себе на десять років аспіранткою і вищою на цілу голову.

А дивина в тому, що Романчик був під добрим хмелем. Здебільшого отакі люди, незвичні до горілки, випивши, дурникувато посміхаються, а Романчик був темний як ніч.

— У тебе є випить? — вперся він п’яними очима в мене.

— Тобі вже досить…

— Тобі що, жалко, жалко для товариша… Може, в мене… мене…

Мусив поступитися.

— Отам на кухні вгорі перша шафовка від дверей. Відчини праву стулку.

Роман двері до кухні не зачинив, я бачив, як узяв пляшку, налив більш як півсклянки і випив. Його одразу розвезло.

— Чого це ти, Романе?

— Чого, чого… мені… мені не можна жити. Я не мушу жити…

Злякався: мабуть, у Романа якась фатальна хвороба, й він дізнався про неї.

— Не маю права жити. Я негідник. Я падлюка…

— Що, що з тобою, брате?

— А те… — Й він важко опустився на стілець… — От я… поїхав до себе додому, у Вінницю, і здуру повіз із собою роботу Зоца. Й дав почитати одному знайомому, викладачеві педінституту Борщу. А нас одразу прищипнули.

— Хто?

— КДБ. Ти ж знаєш, вони за нею полюють. Мене притисли, і я злякався. Й сказав, у кого взяв і кому дав… розкаявся. Ну, мені у нас на закритому засіданні райкому — сувору догану. На закритому, навіть у

мене на роботі, в інституті, у парткомі нічого не знають. А Борщ затявся: каже, мені її підкинули в поштову скриньку. І ні руш. Підкинули, і все. Тоді йому сказали, хто її йому дав. І виключили Борща з партії. І звільнили з роботи. В нього троє дітей і хвора мати.

Роман заплакав.

— І це я, я… Падлюка я, падлюка.

— Та заспокойся ти, Романе. Вони, напевне, й так знали.

Я знав, що всіх, у чиїх руках побувала та робота, взяли в шори, в основному це були молоді люди, їх було багато, вони йшли за тією першою хвилею щільною стіною. Всіх їх порозсилали по районах, де секретар райкому — як Іван Грозний, а начальник КДБ у п’ять разів крутіший за Бенкендорфа. Й вони садять картоплю, годують кабанчиків і викладають мову та літературу, в основному російську. Трьох-чотирьох посадили. А Роман… Роман законослухняний, виконує всі приписи, активіст… Ще згодиться.

Роман пішов схлипуючи. А я міцно задумався: цих садять, а Зоц як працював у мене в журналі, так і працює.

* * *

На каштанах листя порижіло, опадало, дуби стояли таємничі, язичницькі, здавалося, он з-під тих віт зараз вийде Див, або Сварог, або Велес, між дерев бродили тіні, про щось шелестіли. З-за Дніпра долинали сумні запахи осені, місто пахло древністю, спокоєм. А на землю вже лягали тіні. А в блакитному небі хмарина була така біла, аж здавалася срібною. Довкола — тиша. Сакральна тиша. Й чомусь небезпека. Її відчував. Вона — скрізь. Млість у природі, ні шурхоту, ні звуку. Тремтить душа. Борис вертався з бібліотеки горбами — своїми улюбленими місцями. Між цих дерев, між цих віт ще таїлися його давні

переживання. Його любов. Біля сходів на Хрещатик трохи не наштовхнувся на свого викладача, керівника дисертації Руслана Герасимовича Шкурбу. Той обняв його, доторкнувся до щоки — таку має звичку, всіх обціловувати. Потім Борис назве цей поцілунок поцілунком скорпіона. Руслан Герасимович — Борисів викладач, але він не старий, старший літ на п’ятнадцять-двадцять, він з тих, хто прийшов з війни, і, збагнувши, що нині потрібна вища освіта, швидко покінчали університети та інститути, а потім і аспірантури. Ще якийсь час ходили у шевйотових гімнастерках, підперезаних офіцерськими ременями, в кітелях, вони посіли кафедри, посади секретарів партбюро, членів парткому. Вони були дуже дружні, їх боявся декан, — могли протягнути на партзбори ребрами по сухоземлі, — і боялися старі викладачі, щоправда, тих викладачів залишилось мало: одних репресували в тридцяті, позвільняли, а хто залишився, доживав на уламках науки, читав античну історію та історію середньовіччя, а ці — марксизм-ленінізм, діалектичний та історичний матеріалізм. Для цього достатньо було добре проштудіювати четверту главу історії партії (що не вкладалося до голови — визубрити), трохи розрізняти суб’єктивний та об’єктивний ідеалізм і лаяти їх однаково, трохи не матерними словами. Чим дужче, тим краще, тим ти ідейніший. Таким був і Шкурба. Борис, лояльний до всіх за натурою, ладив зі Шкурбою, на випускному банкеті виголосив перший тост за свого вчителя, й тепер, коли стрічалися, приязно перекидалися словом-другим. Але цього разу Шкурба взяв Бориса за ґудзика на піджаці й відвів трохи в сторону. Примруживши очі, сказав:

— Борисе, я стежу за вашим журналом. Вболіваю за вас, відповідаю за вас. У вас з’явилося багато псевдонімів.

— Щось я не помітив, — пробурмотів Борис.

— Киньте, редактор знає свій часопис ліпше, ніж свою кишеню. Багато псевдонімів. Ви що, не розумієте, що це — тюрма?

Гурт мурахів пробіг у Бориса за спиною.

— От і останній номер, там стаття Лариси Ткаченко, хіба ж не зрозуміло, що та Лариса в штанях.

— Я… не…

— Я старший за вас і застерігаю по-дружньому, можна сказати по-батьківськи.

— Я… я буду… дивитися… Дякую вам, Руслане Герасимовичу. Дуже дякую.

— Отож. Я по-батьківськи.

Далі Борис ступав по хіднику так, наче от-от міг провалитися у вовчу яму. У голові шершні звили гніздо й гуділи там. Гуділи.

А назавтра його викликав куратор. Він дивився на Бориса, як сова з дупла. Покликав не до приставного столика, а до довгого блискучого столу засідань. Там, трохи не на всю довжину, були розкладені розкриті журнали.

— Хто це? — тицьнув пальцем у статтю Лариси Ткаченко. Борис зрозумів, що тільки на цьому він може зіграти, якщо вдасться.

— Лариса Ткаченко.

— Це Лариса в штанях. Хто це?

Отже, Шкурба вже продав його. Найбільше зла люди роблять не з ненависті, а з користі. Ось, він вислужився.

— Не скажу.

Кістлява рука ляпає долонею по столу.

— Скажете. Ви знаєте…

— Не скажу, радянські закони дозволяють псевдоніми.

— Ми вам покажем радянські закони! — тепер уже гупає кулаком.

Битва горобця з коршаком тривала довго. Врешті горобець здався. Як казали в ті часи — роззброївся:

— Це можна легко взнати, хто.

— Як?

— Подзвонити в бухгалтерію, хто отримав гонорар.

— Дзвоніть.

Борис набрав номер, попросив бухгалтера подивитись у гонорарну розмітку, й дав слухавку Петру Трохимовичу.

У слухавці пролунало так голосно, що почув і Борис: "Валентина Гураль". Борис тріумфуюче подивився на куратора: Валентина Гураль була працівниця ЦК, з шкільного відділу. Вона писала гострі статті, але боялася своїх і тому сховалася за псевдонімом. У статті крамоли не було.

— От бачите, — мовив Борис. — І вам незручно, й мені.

Гостре обличчя куратора відм’якло, адже той потерпав, що раніше не поцікавився псевдонімами, продивився.

— А це? — вже не так енергійно тицьнув пальцем в інший журнал.

Тут Борис теж був спокійний. Статтю написав автор крамольний, дисидент, але за нього підписав інший чоловік.

— Це автор з інституту педагогіки. Він там трохи критикує інститутське начальство й сховався за псевдонімом.

Обличчя куратора набрало розгубленого вигляду, він не знав, досадувати йому чи радіти.

— Йдіть, — тільки й сказав.

Борис вийшов мокрий як хлющ.

* * *

Плавати в меду неможливо. Але в смолі… Працювати стало нестерпно. Надто сидіти на ідеологічних нарадах, де інші, благополучні, редактори переморгуються, показують один одному на нього очима. Трохи поймали гордощі. А більше — страх. Звичайно, важко не всім. Деякі журнали навіть процвітали. Зайшов до них редактор науково-популярного журналу — вальяжний, веселий, сипав анекдотами, підкепковував над Борисом.

"Солодко дивитися на бій, коли самому нічого не загрожує", — процитував Борис у думці з древніх. А в них… найневинніші речі викликали шквали вогню. Якось один автор у статті про досягнення радянської демократії навів слова із Конституції СРСР про безмежність радянської демократії, ось, мовляв, у конституції записано, що будь-яка радянська республіка має право на самовизначення аж до відокремлення. Це було стрaктовано так, що журнал закликає до виходу з Союзу, до відокремлення, до самостійництва. Й зовсім перемінився цензор. Спокійний, доброзичливий Іван Харитонович став причепливим, дратівливим цербером, він уже не казав Борисові "одинадцять" чи "п’ятнадцять", які той мав узяти на заміну знятих, а посилав вилучені

сторінки з суворою доповідною "нагору". Одного разу він сказився сам і довів до сказу Бориса. В статті про Громадянську війну тицяв, розриваючи папір, олівцем у слова, з якими гетьман Павло Скоропадський звертався до народу: "Ми принесли вам волю, ми принесли вам щастя". З натовпу лунало: "брехня", "неправда". Цензор вимагав замінити слова Скоропадського іншими, він пирскав слиною й тупотів ногами:

— Не повинен, не повинен цих слів казати Скоропадський!

Тоді Борис у трансі викреслив ці слова й написав інші: "Ми принесли вам канчуки, ми принесли вам зашморги". Цензор вирячився на Бориса й прошипів: "Ви що, маєте мене за дурня?"

В думці: "А за кого ж". І ще подумав, що за людина цензор, що у нього в голові? Тільки приписи, неухильне виконання цензурних пунктів. Але ж там неправда й немало глупоти. І ще подумав: великий Дон Кіхот бачив у млинах велетнів, а малий Санчо Пансо дошки та полотно. Оцей Іван Харитонович і є Санчо Панса. Й скільки їх.

Іншого разу цензор забракував обкладинку. На ній була вміщена реклама одеколону з втомленим ключем журавлів на малюнку й словами з пісні: "Висушила крила чужина далека". Цензор сказав: "А звідки летять журавлі, з Півночі, з Москви, отже, Москва — чужина". Текст журналу ще не був опублікований, а обкладинка вже. Її доводилось пускати під ніж, а це — колосальний збиток, штрафи. Борис кинувся у "велику хату" — "подзвоніть цензору, нехай оддасть обкладинку", всі сміялися з тупості цензора, але дзвонити ніхто не хотів. Олександр Олександрович Бориса не приймав. А тоді один інструктор — Панасик, земляк — вивів його у коридор, одвів у самий кінець і тихо сказав:

— Не ходіть, не бігайте, ніхто не подзвонить. Бо цензор тоді подасть її "нагору" з своєю доповідною. Там її будуть розглядати поміж інших

питань півхвилини. Мене там на засіданні не буде, і я не знаю, як це подасть той, хто доповідатиме. Це триватиме, повторюю, півхвилини: "А хто подзвонив?". — "Такий-то". — "Виключить з партії і гнать з роботи к такій матері". — "Скільки, кажете, збитків? Двадцять тисяч? А що мені до них, не з моєї кишені, й, до речі, не з вашої".

І ще раз він врятував Бориса од страшної халепи. Подзвонив у редакцію й викликав Бориса надвір.

— Готується пленум з ідеології. Там у доповіді першого — дві сторінки про ваш журнал — страшні. Журнал веде ворожу політику. Це… ви розумієте. Писав їх Петро Трохимович. Ваш куратор. А я знаю, що він двічі подавав вам свої опуси й обидва рази ви їх відхиляли. Ви добийтесь до секретаря ЦК з ідеології і скажіть, що це особиста помста. Тільки ж, ви розумієте. Навіть під страхом смертної кари не називайте моє прізвище. Знаю — і все.

Борис добився. Й оцінку журналу в доповіді було пом’якшено.

Скрізь є порядні люди.

А стукіт копит погоні вже за самою спиною.

* * *

Він прийшов до редакції, і йому одразу вкинули у вуха новину: посадили Олега Лозу, їхнього найактивнішого автора. В кімнатах редакції стояла сутінь.

Наступного ранку Борису подзвонила дружина Максима Зоца й сказала, що вночі забрали Максима, обшук тривав вісім годин. Вона плакала й просила, щоб захистили чоловіка. А як його захистити?! Щоправда, пробився до Олександра Олександровича. Але той зустрів його суворо і, дивлячись йому в перенісся, процідив:

— Я вас попереджав, застерігав. Радив вам звільнитися від декого в редакції, але ви до моїх слів не прислухались.

* * *

Але не всіх похила несла вниз. Декого — його заступника, Василя Якимця — вгору і вгору. Оте, що "колись ви всі будете в мене в кулаці", збувалося. Сором’язливий, простецький, але тільки з вигляду. Ще на початку минулого року він виступив на нараді республіканського активу. На з’їздах, пленумах доповідь робить перша особа — перший секретар. А далі всі її обговорюють, а на активах виступають ті, хто запланований. А перший в кінці підсумовує. І ось надали слово Якимцю. Після загальних слів про широкий крок поступу радянського суспільства, яке під мудрим керівництвом партії йде до нових висот, він сказав:

— Йдуть, та не всі. В нас ще багато на дорозі каміння і хмизу, і ми самі їх накидаємо. От їду я додому до матері і бачу на станціях еверести міндобрив. А на полях їх немає. Чому? Невже міністр сільського господарства не їздить залізницею?

В залі дехто повтягував голови в плечі. Диви, куди заїхав молодик. Як не боїться наживати таких могутніх ворогів.

— Або йду я додому. А з обох боків вулиці бачу млинці, наляпані млинці і ящики, хіба це будови комунізму? Чим займається наше архітектурне управління?

Перший, коли підсумовував, то посилався майже скрізь на Василя.

— Здєсь товаріщ Якімєц уже говоріл о тєріконах мінудобрєній. І развє только ето. А как у нас проводітца орошєніє? А гербіциди? Гнать нужно такого міністра.

Всі в залі поглядали на Василя: оце провидець, оце прозорець, оце голова!

Тільки Дробот, почувши те, сказав у редакції Борису:

— Секрет полішинеля. Василів корешок працює помічником першого, саме по написанню доповідей. Виступ першого вже за тиждень побував у руках Василя.

А в органах інформації і в коридорах ЦК джмелиний гул: "От виріс чоловік, от буде головний редактор".

* * *

Понад Хрещатиком, понад Печерським летіло вороння. Такими густими тучами, що застилало все небо. Воно летіло й сідало на Дніпрову кригу, й здавалося, що вона геть вкрита антрацитом. Чого воно туди летіло, чого збиралося? Чи в них якийсь з’їзд, чи нарада, симпозіум, чи учта? Та й що вони їдять? Там же немає нічого.

Борис повернувся спиною до річки й пішов. Не знав, куди йде. Його звільнили з роботи, звільнили якось буденно, не сварили, не погрожували, просто зачитали довге-предовге рішення, де: не забезпечив належний ідейний рівень, послабив керівництво журналом і ще багато іншого, цілий оберемок ізмів, між яких на першому місці "український буржуазний націоналізм".

Йти додому не хотілося, в редакцію також, туди треба буде навідатися забрати з шухляд столу свої речі, але те пізніше, якось надвечір, коли там нікого не буде. В серці став якийсь гострий пруг, про який раніше ніколи не підозрював, навіть був радий, що записали "український буржуазний", бо він таки "український", проте не "буржуазний". Сказав і усміхнувся, згадавши, як на бюро міськкому сварили одного працівника газети за "український буржуазний", а він

тоді встав і запитав: "Поясніть мені. Чому я націоналіст буржуазний, може, через те, що я в дитинстві старців водив?" Він справді був у дитинстві поводирем сліпих старців.

Вирішив піти до Дробота, він сьогодні вдома — у нього відгул.

Дробот справді був удома. На Борисове повідомлення про звільнення з роботи не сказав нічого, — не втішав, не лаявся — мовчки дістав з буфета пляшку горілки, дві великі сині пузаті чарки, пучечок зеленої парникової цибулі, чвертку сала та хліба, мовчки налив, і мовчки, не цокаючись, випили. Налив знову, й знову випили. Бориса гнітила мовчанка, й він мовив:

— Не знаю, звідки в них все. І псевдоніми, і розмови в редакції… Хтось це все фіксував, хтось доносив.

— А ти що, не знав, що скрізь є дятел-стукач?

— У нас, мабуть, Сільченко.

— Ти такий наївний. Сільченко — комашка. Бери вище.

— То хто?

— Не здогадуєшся?

— Ні.

— Зоц!

Борис трохи не впав з стільця.

— Олег Зоц?! Але ж його арештували… Але ж він "Інтернаціоналізм і націоналізм". Вбивча робота. Це ж бомба під нашу ідеологію.

Дробот вмочив у сіль цибулину.

— Ти знаєш, хто був Азеф?

— Ну… агент охранки.

— Насамперед найбільший революціонер. Найбільше терактів. Молоді революціонери молилися на нього. Кумир. А йому охранкою було дозволено вбити великого князя — рідного брата царя, якщо буде потрібно вийти на тих, хто планує вбити вінценосця. — Захрупотів цибулею і докінчив: — Для великих діл треба жертвувати великим.

— Для яких це великих діл у даному випадку?

— Ну, а хіба не через "інтернаціоналізм і націоналізм" загребли всіх тих безвусих? Всіх одним волоком. Виявили і загребли.

Він відрізав ще сала, покраяв на дрібні шматочки й сказав:

— Хочеш, я тобі розкажу казку про хорошого хлопчика? То слухай. Хороший хлопчик був у сільській школі відмінником. І зразковим піонером. А тоді — зразковим комсомольцем, активістом, навіть лектором райкому комсомолу. А потім хороший хлопчик поступає у вуз. Смачно говорить по-московськи, але серед нас, хохлів, таких багато. Там він перший. І стає секретарем комітету комсомолу. Я надивився на них… ходить отакий, а круг нього гурт соратників, ходять, вишукують крамолу — на тому ростуть. І от їм почало здаватися, що інститутське начальство — ректорат, партком — недостатньо ведуть роботу з ворожою ідеологією, насамперед з українським буржуазним націоналізмом. І вирішують дати бій начальству, виступити на вузівській комсомольській конференції. Але вони зарвалися. І стукачі є з обох боків.

Начальство вирішило покінчити одним махом: виключити із інституту к такій матері. А далі — тиша. На точці замерзання, на нулі. Ці не виступають, а ті не виключають. Зрозуміло: втрутилася третя сила. А яка — відомо. Вона сказала тим: не виключайте, а цим: ви хороші хлопці, але кожен повинен займатися своєю справою. Пильнуйте й доповідайте. З того все почалося. У хлопчика уже спереду штани тріщать, він кінчає інститут. Після закінчення кожен повинен відпрацювати два роки, це обов’язково. Інакше — судили. — Дробот прокульгав і взяв ще пляшку. — А наш хлопчик поїхав вступать до аспірантури. Всі екзамени складав російською мовою. Навіть українську літературу. І став виступать, і став дисидентом, і став вождем дисидентів. І написав "Інтернаціоналізм та націоналізм". Там у тій роботі такі дані… Де тільки їх можна взяти. Та й чи одному під силу написати. Й пішов твір по руках, переписують і передруковують. А перший передрук зробив його давній товариш Гора. Я не знаю, скільки там було примірників, але один примірник з першої закладки повіз у Польщу такий Хлопицький, він співробітничав з нашим інститутом права й завжди вільно їздив туди-сюди. А цього разу його перестріли на кордоні, зробили шмон, знайшли й забрали машинопис, його відправили в Польщу, але вже не викладати в інституті, а пасти телята.

— Звідки ти це знаєш? — переборюючи хвилювання, запитав Борис.

— Та вже знаю. І візьми до уваги, що це версія, тільки версія. Всієї правди ми не дізнаємось ніколи, навіть архів охранки часів Миколи Першого — Бенкендорфа не розкритий.

— Чому?

— Ну, розкриють попередників, то це ніби заклик розкрити і їхні архіви. Так от, скажи мені, хіба не можна було погасити цей рукопис на самому початку? В один день. Автор — відомий, поїхати до нього, забрати решту примірників, забрати оригінал, а тоді поїхати до того, хто передруковував — усі машинки на обліку, — перевірити, чи не залишив примірника, ще й накатякати. І — крапка. А "Інтернаціоналізм та

націоналізм" ходив по руках три роки. Для чого? А Зоца потримають трохи, він напише покаяння, й випустять.

Борис сидів приголомшений. Пригадував Зоца, такого уважного, такого поштивого, гарного працівника. Не вкладалося в голові. Земля оберталася вспак.

— А ти не бери собі до голови, — лив у чарки Дробот, ніби вгадавши його думки. — Світ, він падлючий, і падлюк не менше, ніж порядних. Бог розподіляє їх порівну.

В його голосі були якісь непевні нотки, Борисові здавалося, Дробот трохи тратиться перед ним, адже найперше він підштовхував його до того, що сталося.

— Не брати я не можу. Але я не шкодую. Ми стояли, як ото в революційній пісні співається: "за правоє дєло", ну, діло було маленьке, але — що могли.

— Так і я думаю.

* * *

Дробота новий редактор Василь Якимець звільнив з роботи через два тижні.

Коли Борис прийшов додому, Діна вже знала все.

— Не побивайся, — сказала, — якось проживемо. Добре, що не посадили.

— А те ще невідомо.

Борис влаштувався у школу вчителем. Викладав античну літературу, історію Середніх віків — вище його не допустили. Годин було мало — півставки, платня маленька. Й підробити, знав, йому не дадуть, його не публікуватимуть. Але як вийти з цих темних сутінок? Йому ніхто не допоможе… Тільки сам.

Він був слабкий чоловік, за кожної невдачі нервував. А то й панікував, але при тому міцно тримався за линву життя, борюкався, боровся. То вже селянська закваска. Й цього разу вирішив написати книжку-нариса про свого земляка Семена Прокоповича Лисицю з "Арсеналу". У них у поліському селі половина прізвищ з фауни: Борсуки, Вовки, Зайці, Лисиці, Бобри, Ворони. Він з ним добре знайомий, Семен Лисиця — лауреат Державної премії, депутат Верховної Ради СРСР, двічі герой Соціалістичної праці, книжку про нього не зможуть не надрукувати. Пішов до Лисиці, той його приязно прийняв, охоче погодився на книжку про себе. Пішов і приніс Борисові перепустку на завод.

З того дня у вільний час (а його було хоч відбавляй) Борис ходив на "Арсенал". Розмовляв з колегами Семена Прокоповича, але здебільшого сидів у прикомірку біля кабінету Семена Прокоповича — начальника цеху, колись той був токарем. В кабінеті йому з ним розмовляти майже не доводилося: до Лисиці увесь час забігали люди, то він сам ішов у цех, давав якісь розпорядження. А то й, коли якийсь станок виходив з ладу і наладчик не міг дати ради, ставав до станка, ворожив, і станок знову починав гудіти.

— Нам, Семене Прокоповичу, треба багато говорити з вами, ґрунтовно.

Семен Прокопович затягнувся цигаркою, задумався.

— А знаєш що? В мене незабаром відпустка, поїдем разом у будинок відпочинку, наприклад, у Ворзель.

— Ну… а путівка?

— Там наш будинок. Путівку я дістану.

Ходили по лісу. Берізки над їхніми головами тріпотіли листочками весело, дуби статечно-поважно; зупинилися перед дивом: два столітні могутні дуби стояли мертві. Ще недавно вони були живі; листя не посохло, не облетіло, а, ще зелене, вмерло, висіло безживно. Що їх убило, яке нещастя впало на них?

— Так буває і в людей, — мовив Семен Прокопович. — Людина ще ніби жива, а всередині мертва.

"Це наче про мене, — подумав Борис. — Але ні, я листя не опущу. Я не дамся".

Книжку він написав швидко. Семену Прокоповичу вона дуже сподобалася: "Ти обійшовся без сюсюкання, без непотрібних грімких слів".

Подав книжку до видавництва. Там її зустріли кисло. І редакційний висновок був кисло-солодкий, більше кислий: письмо добре, хороший стиль, хороша мова. Але не показана як слід депутатська, партійна діяльність Лисиці, не показано, який він патріот радянської вітчизни, не підняв образ Героя на потрібну висоту. Борис показав редвисновок Семену Прокоповичу, той пішов до директора видавництва: "Книжка добра, а загальних слів не треба, а якщо ви її не опублікуєте, я піду куди треба, і, вибачайте, вам і ще декому не поздоровиться".

Борис не сказав Діні, що пише книжку. Коли він приніс додому купу подарунків дітям, а їй золоті сережки, вона одягла їх, підійшла до дзеркала і раптом заплакала.

— Будемо жити, — сказав Борис. — Тепер я пробив шлях у друк.

* * *

У пресі опублікували покаяння Зоца. Воно було нехороше: всі заарештовані на слідстві і в суді казали, що вони не вели антирадянської агітації (за це можна було отримати й "вишку"), а боролися за відновлення ленінських норм у державі. Зоц же писав, що вони вели антирадянську агітацію і антирадянську роботу. Його незабаром випустили, він не вернувся в редакцію журналу, а працював в архіві.

Наближалися вибори до Верховної Ради УРСР. По їхньому округу кандидатом у депутати висували Василя Якимця. По квартирах ходили агітатори, заповняли анкети. Зайшло і до них двоє — хлопець і дівчина. Заповнили анкету на Бориса, а тоді запитали Діну:

— Прізвище, ім’я, по-батькові. Рік і день народження, національність?

На останнє запитання Діна відповіла:

— Українка.

Борис здивовано глянув на неї. А коли пішли агітатори, сказав:

— Ти ж росіянка.

Діна підійшла до шухляди столу, дістала свій паспорт, розгорнула його. Там у графі "національність" стояло — українка.

— А як це?

— Коли міняли паспорти, я поставила свою справжню національність. Національність душі.

Борис вийшов на балкон. Над його головою в сірому небі трохи в стороні, над Дніпром, лунав срібний передзвін — то летів журавлиний ключ і, може, той самий, з порізаних обкладинок.